

יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Local Jews and Jewish Refugees in French Morocco and Tunisia during World War II /

יהודים מקומיים ופליטים יהודים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה

Author(s): מיכאל מ' לסקר and Michael M. Laskier

Source: *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, חוברת 114/115, העולם השנייה

יהודי צפון אפריקה במלחמת WWII / The Jews of North Africa during WWII / העולם השנייה

pp. 55-105 חורף-אביב תשס"ח

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23431540>

Accessed: 13/07/2014 04:39

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

<http://www.jstor.org>

יהודים מקומיים ופליטים יהודים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה

במאמר זה אעסוק במצוקותיהם של יהודי תוניסיה ומרוקו – לרבות פליטים יהודים מאירופה שמצאו מקלט זמני במרוקו – במלחמת העולם השנייה ולאחריה. לא אעסוק ביהודי אלג'יריה, לרב ומצרים, ולא באלה שחיו בטנג'יר ובפרוטקטורט הספרדי שבצפון מרוקו, אף שכל הקהילות האלה היו חלק אינטגרלי מן המרחב הגאוגרפי המוגדר צפון אפריקה. מרוקו ותוניסיה התייחדו בכך שהיה בהן שלטון חסות צרפתי קולוניאלי – במרוקו משנת 1912 עד 1956 ובתוניסיה משנת 1881 עד 1956 – אך לא שלטון קולוניאלי ישיר כפי שהיה באלג'יריה בשנים 1830–1962. זאת ועוד, יהודי מרוקו ותוניסיה, שלא כמו יהודי אלג'יריה, לא זכו לאזרחות אירופית קולקטיבית. למאמר נלוות שלוש תעודות מארכיון ארגון ה'ג'וינט' היהודי האמריקני שבידושלים, המתפרסמות כאן לראשונה, והמשקפות את מעמד היהודים באותה עת.

הקהילות היהודיות בתוניסיה נבדלו מאלה שבמרוקו בכמה היבטים. התפתחותן של הקהילות היהודיות בתוניסיה הייתה דינמית מזו שבמרוקו הצרפתית, במרוקו הספרדית ובאזור הבין־לאומי בטנג'יר. ההשכלה שרכשו יהודי תוניסיה בבתי הספר של השלטון הצרפתי הקולוניאלי ושל 'אליאנס' הייתה ברמה גבוהה מזו של יהודי מרוקו, ושיעור המשכילים מכלל האוכלוסייה היהודית בתוניסיה היה גדול מזה שבמרוקו. ליהודי תוניסיה הוענקו זכויות פוליטיות נרחבות מאלו שניתנו ליהודי מרוקו, ובין היתר הייתה להם אפשרות,

על פי חוק האזרחות של שנת 1923, לקבל באופן אינדיווידואלי אזרחות צרפתית. שלטונות הפרוטקטורט הצרפתיים בתוניסיה הפגינו כלפי היהודים נטייה ליברלית הרבה יותר מזו של הנציבות הצרפתית הכללית ברבאט או השלטון הקולוניאלי בצפון מרוקו. המבנה האתני והרמוגרפי בתוניסיה היה הומוגני יותר – עיקר האוכלוסייה הייתה ערבית מוסלמית, וכן היו מיעוט ברברי קטן ומיעוט אירופי לא משמעותי בהשוואה למרוקו – ולכן ניתן היה לממש מדיניות ליברלית מול היהודים מבלי לעורר זעזועים ומחאות, בה בעת שהמבנה ההטרוגני המרוקני מנע זאת. כל חשד – אמתי או מדומיין – של הערבים המוסלמים במרוקו שהשלטון הקולוניאלי חותר להעדיף את הברברים המוסלמים ואת היהודים על פניהם גרר תגובות התנגדות נמרצות.

כאשר החלה ההתארגנות הלאומית התוניסאית בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, היה יחסם של הלאומיים ליהודים סובלני יחסית, בעיקר בהנהגת מפלגת ה'נאוד'ס'תור' בראשות ח'ביב בורג'יבה וסלאח בן יוסף – תנועה אשר הפכה לגורם הלאומי הדומיננטי ברחבי המדינה. פעילותם הציונית של יהודים תוניסאים עוררה תגובה אמביוולנטית מצד הלאומיים החילונים והשמרנים כאחד, אך האווירה האנטי־ציונית הורגשה בתוניסיה פחות מאשר במרוקו הצרפתית והספרדית. כל זאת אף שהציונות התוניסאית הייתה רבי־גונית במישור האידאולוגי ונפוצה (אפילו ראוותנית) יותר מאשר במרוקו. לפחות עד שנות הארבעים נמנעו ממסד הבין־המנגנון הקולוניאלי מלתקוף את הציונים המקומיים בבוטות, בניגוד לשלטון הצרפתי במרוקו, שהצר את צערי התנועות הציוניות בכל דרך אפשרית.

חצר המתחים הבין־קהילתיים בין מוסלמים ליהודים בתוניסיה בתקופות שונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, במהלכה ובעקבותיה, לא התחוללו בתוניסיה מהומות או פוגרומים רחבי היקף כפי שאירע במרוקו ואף באלג'יריה.

מרוקו תחת שלטון וישי

בשנת 1912 הפכה ממלכת מרוקו השְׁרִיפִית למדינת חסות קולוניאלית, לצד שלטון הֶמְחִין, הממשלה המקומית אשר בחסות הארמון. חלק הארי של מרוקו היה לאזור חסות צרפתי, וצפון מרוקו, להוציא את טנג'יר, היה בחסות ספרד. בדצמבר 1923 זכתה טנג'יר למעמד בין־לאומי, ושמרה על מעמד זה עד סיפוחה למרוקו לאחר שזו קיבלה עצמאות, בשנת 1956. הסכם הפרוטקטורט הצרפתי-המרוקני מן ה־30 במרס 1912 התייחס למעמדם המשפטי של אזרחים צרפתים זרים במרוקו, אך לא למעמדם של מוסלמים – ברברים וערבים –

ויהודים. היהודים נחשבו ל'מוגני הסלטאן', והאוטונומיה היחידה שניתנה להם הייתה בתחום המעמד האישי.

כבר בראשית המאה העשרים הובעו במרוקו, כבשאר חלקי המגרב, עמדות אנטייהודיות. ובשנות השלושים, על רקע התחזקות שלטון מוסוליני באיטליה, עליית היטלר לשלטון בגרמניה וההתעוררות הלאומית הערבית בארץ-ישראל, הציגו המוסלמים במרוקו את היהודים באור שלילי. שידורי תעמולה נאצית מברלין ומשטוטגרט ושידורים מאיטליה הפשיסטית הוסיפו שמן למדורת התעמולה האנטייהודית המתמדת. מתחים קשים ביותר בין מוסלמים ליהודים צפו ועלו במרוקו הצרפתית, במרוקו הספרדית ובטנג'יר וגרמו לתקריות באביב ובראשית קיץ 1933. גם מאחורי תקריות אלה עמדה תעמולה אנטישמית מיליטנטית שתורמו לה גורמים אירופיים. אמנם התעמולה האירופית לא זכתה לתמיכה גורפת בקרב הציבור המוסלמי, ופוגרומים נוסח הפוגרום שהיה בקונסטנטין שבאלג'יריה באוגוסט 1934 לא אירעו במרוקו, אך התעמולה השפיעה בכל זאת על חלקים בתנועה הלאומית המרוקנית, שהייתה בראשית התהוותה. נציגי הוועד הערבי העליון, שבראשו עמד המופתי הירושלמי האג' אמין אלחסיני, הגיעו לצפון מרוקו והתסיסו משם נגד היישוב הארץ-ישראלי, דבר שגרם ליהודי מרוקו אי נוחות. נוסף על כך מלחמת האזרחים בספרד עוררה בקרב יהודי מרוקו הספרדית וטנג'יר חששות מפגיעה כלכלית ופזיות. ואכן יהודי מרוקו הספרדית נדרשו להביע סולידריות עם הפלגים השונים באותה מלחמת אזרחים, לרבות תמיכה בגנרליסימו פרנקו, ואף נאלצו לתת סיוע כספי לגורמים ספרדיים פרו־פשיסטיים.¹

כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה וצרפת הצטרפה למערכה, התייצבו יהודי מרוקו לימין ממשלתם. הם היו מוכנים לתרום כסף ואף להתגייס למאמץ המלחמתי. הנציב הכללי של מרוקו הצרפתית, פול נוֹגֶס (Noguès), פנה אל האוכלוסייה המקומית בקריאה להעלות את תרומתה לביטחון הלאומי, והיהודים היו בין הראשונים שנענו לקריאתו. ברשימות התורמים ניתן למצוא שמות יהודיים מובהקים, ולצדם נרשמו סכומים הנעים בין 50,000 ל־500,000 פרנק לתורם. כאשר חיפשו הצרפתים מתנדבים למלחמה בשנים 1939-1940, הביעו מאות צעירים יהודים את נכונותם להילחם למען צרפת. הרשויות הצרפתיות, אף כי הודו לנציגות היהודית, דחו על הסף את המתנדבים, כנראה כדי שלא לעודד את זעמם של המוסלמים ושל חוגים שונים בקרב המתיישבים האירופים. נאמר ליהודים שהמעשה האבירי שלהם לא יישכח, אך עד להודעה

1 לסקר, כל ישראל חברים, עמ' 175; לסקר, אנטישמיות וישי, עמ' 347-348.

חדשה עליהם להתאזר בסבלנות. היהודים חזרו ופנו לשלטונות הצרפתיים בבקשה לגייסם, אך בקשותיהם נדחו, ומשרד הגיוס היהודי בקזבלנקה נסגר באביב 1940.²

עם כיבוש צרפת על ידי הגרמנים וכינון ממשלת וישי, ובמיוחד לאחר פרסום החוק הצרפתי מ־3 באוקטובר 1940, הורע מצב יהודי מרוקו הצרפתית (על יהודי מרוקו הצרפתית בעידן וישי ראו להלן, מסמך 1). על יהודי מרוקו – כמו על היהודים באזורי החסות והמנדט הצרפתיים האחרים – הוטלו גזרות מכוח סעיף 9 של החוק הצרפתי מן ה־3 באוקטובר 1940. במרוקו הונהג החוק בצו שריפי מן ה־31 באוקטובר 1940 שעניינו מעמד היהודים. הוא הוחל על כל היהודים המרוקנים, לרבות היהודים הזרים שישבו במרוקו, חוץ מיהודים זרים שהיו נשואים נישואי תערובת. בצו נאסרה על היהודים כליל עבודה במערכת המשפט ובמערכת החינוך (להוציא בתי דין רבניים ומוסדות חינוך קהילתיים) וכן השתתפות בגופים נבחרים. באשר למוסדות השלטון המרכזי, האזורי והמקומי, באלה נאסרה עליהם עבודה בדרגי הניהול הבכירים, והותרה בדרגים הנמוכים בלבד. ואכן כראשית רצמבר 1940 פוטרו במרוקו 435 עובדי ממשלה יהודים, ביניהם 142 משירותי הדואר, 81 ממשרד החינוך ו־59 ממשרד התחבורה.

הגזרות על יהודי מרוקו הוחמרו עם פרסום החוק הצרפתי החדש מן ה־2 ביוני 1941. הוראות החוק הצרפתי הזה הוחלו במרוקו ב־5 באוגוסט 1941 בשני צווים שריפיים, האחד נגע ליהודי מרוקו, והאחר – ליהודים צרפתיים וזרים שהתגוררו במרוקו.³ בצווים אלה הורחבה רשימת המקצועות שנאסרו על היהודים, ומעתה נאסר עליהם גם עיסוק במקרקעין וכמתן הלוואות בכל צורה שהיא. לעומת זאת הותר להם לעסוק במלאכה ובמסחר סיטונאי. אף על פי כן כאשר משווים את ייצוגם של היהודים בענפי המסחר ערב המלחמה ובשנת 1942, ניכר כי הם הורחקו גם מענפים אלה. לדוגמה בשנת 1939 נרשמו 51 יהודים סוחרי גלנטריה וכדים, וכ־1 בספטמבר 1942 כלל לא עסקו יהודים במסחר בתחום הזה. כמו כן נצטוו היהודים בצו שריפי להתייצב למפקד האוכלוסייה היהודית ולהגיש הצהרות בכתב בדבר יהדותם, מצבם האישי, עיסוקם ונכסיהם. 'כל עברה על ההוראות... דינה מאסר מחודש עד שנה וקנס מ־100 עד 10,000 פרנק, או אחד משניהם בלבד, וזאת מבלי לפגוע בזכותו של הנציב הכללי או של מיופה כוח מטעמו לצוות על מעצר במחנה מיוחד'. לעומת זאת החוק הצרפתי מן ה־22 ביולי 1941 בדבר האריוזציה של

2 לסקר, יהדות צפון אפריקה, עמ' 60-61.

3 לסקר, יהודי המגרב, עמ' 32-33.

הכלכלה לא הוחל במרוקו, אלא אך ורק באלג'יריה. בתקנות שהוצאו בעקבות פרסום הצו השריפי מן ה-5 באוגוסט 1941 הוגבל מספר עורכי הדין והרופאים היהודים ל-2 אחוזים מכלל העוסקים במקצועות האלה, אך עדיין לא ברור באיזו מידה הופעלו התקנות בכל אזור ואזור. לדוגמה דוד כהן ציין כי מספר הרופאים הלא יהודים במרוקו היה קטן.⁴ לעומת זאת אחוז הרופאים היהודים, בעיקר ממוצא אירופי, היה גבוה; בקזבלנקה למשל היו הרופאים היהודים 17 אחוז מכלל הרופאים בעיר. לכן פיטוריהם, בקזבלנקה לפחות, היו מסכנים את מערכת הבריאות באותו מחוז.⁵

צו שריפי נוסף, מן ה-22 באוגוסט 1941, אסר על היהודים נתיני הסלטאן להתגורר מחוץ לרובע היהודי, המלאח. פקודה זו יכלה לפגוע במאות משפחות יהודיות, בעלות נתינות מרוקנית, אשר התגוררו ברבעים האירופיים שהקימה צרפת מאז 1916. באופן תאורטי רק קטגוריות מסוימות של לוחמים לשעבר ושל קרובי קרבות מלחמה היו פטורים מאיסור זה. יהודים שלא התגוררו ברבעים אלה קודם ל-1 בספטמבר 1939 חויבו לפנות את מגוריהם בתוך חודש מיום פרסום הפקודה, וצוין כי הוראה נזירית תקבע את תאריך הפינוי אלא שהתגוררו באזור האירופי קודם לכן. כן נקבע כי מי שיסרב לפנות את ביתו, צפוי לקנס של 500 עד 10,000 פרנק, להחרמת שכר הדירה ולגירוש מידי לפי החלטת ראש האזור. החזרתם של היהודים לרבעים היהודיים הרחוסים ממילא, במיוחד בקזבלנקה ובפאס, עתידה הייתה לגרום לצפיפות איומה ולהתפשטות מחלות שונות.⁶ בשלב זה של המחקר ידוע בוודאות כי הגזרות חלו רק על יהודי פאס ולא בערים אחרות.

במקביל הונהג בשנת 1941 במוסדות החינוך נומרוס קלאוזוס: בבתי הספר היסודיים והתיכונים של שלטון החסות הצרפתי הוגבל מספר הילדים היהודים ל-10 אחוזים, ובמוסדות להשכלה גבוהה – ל-3 אחוזים. בשלב הנוכחי של המחקר עדיין קשה לקבוע באיזה היקף אכן נאכף הנומרוס קלאוזוס ובאיזו מידה פגע באוכלוסיית התלמידים היהודים. לצד בתי ספר מסורתיים – תלמודי תורה, חדרים ושיבות – פעלו בקהילות היהודיות בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים של רשת 'אליאנס', שהקנו חינוך מודרני-צרפתי. המוסדות להשכלה יסודית ועל-יסודית שהקים הפרוטקטורט הצרפתי החל בשנת 1912, שירתו מלכתחילה בראש ובראשונה את האוכלוסייה הצרפתית והאירופית, ורק מיעוט קטן של האוכלוסייה המקומית, היהודית והמוסלמית, בעיקר מבני

4 ש.ס.

5 כהן, 'ישום, עמ' 227.

6 הירשברג, עמ' 321; אביטבול, עמ' 201-202.

השכבות הסוציו-אקונומיות הגבוהות, למדו בהם. וככל זאת בשנת 1940/1 למדו במוסדות הפרוטקטורט יותר מ-1,000 תלמידים יהודים. בתקופה זו למדו ב'אליאנס' 15,000 תלמידים, אם כי קשה לאמוד את אחוז בעלי האזרחות הצרפתית והזרה שביניהם. מכל מקום בעקבות הנהגת נומרוס קלאוזוס סולקו רבים מהתלמידים היהודים מבתי הספר של הפרוטקטורט. ידוע למשל כי מבית הספר התיכון על שם ליוטי (הנציב הכללי הראשון בפרוטקטורט הצרפתי) בקזבלנקה סולקו 150 תלמידים יהודים, חרף התנגדותו של מנהל בית הספר.⁷

בד בבד עם קביעת מדיניות נומרוס קלאוזוס במוסדות ההשכלה שהקים שלטון החסות הצרפתי, המשיכה צרפת גם בתקופת ממשלת וישי האנטישמית לתמוך באורח סדיר פחות או יותר במוסדות 'אליאנס', ונשאלת השאלה מרוע. על פי הסכם מיוחד קיבלו מוסדות 'אליאנס' מאז שנת 1928 תמיכה כספית מממשלת החסות, והפכו בהדרגה למוסדות השכלה ציבוריים למחצה. ערב מלחמת העולם השנייה הגיע הסכסוד הצרפתי שניתן ל'אליאנס' לכדי 80 אחוז מתקציבה, ולכן ללא תמיכת הפרוטקטורט ספק אם אפשר היה להוסיף ולקיים בשנות המלחמה מערכת חינוך מסודרת. סוגיית התמיכה הפיננסית של שלטון וישי ב'אליאנס' מורכבת מאוד, ועל פי התומר הארכיוני המצוי קשה להציג תמונה ברורה. עם זאת נראה כי הנציב הכללי נוגס האמין כי מוטב שלא לגרום לזעזועים במערכת החינוך של 'אליאנס', ולמנוע תופעת שוטטות של ילדים ברחובות, מה עור שעם יישום הנומרוס קלאוזוס במערכת החינוך של הפרוטקטורט, היו בתי הספר של 'אליאנס' חלופה יחידה לחינוך ילדים יהודים. זאת ועוד, אף שממשלת וישי הייתה ראקציונרית ושיתפה פעולה עם הנאצים בגירושם של היהודים מצרפת עצמה, ייתכן שבסופו של דבר העריכה את התרומה הפרו-צרפתית של מוסדות 'אליאנס', ולפיכך החליטה להמשיך ולתמוך בהם. אפשרות זו משתקפת ממכתבו של האדמירל ז'אן פרנסואה דרלאן (Darlan), סגן ראש הממשלה ושר החוץ בווישי, אל קסוויאה ואלה (Vallat), הממונה על ענייני היהודים. חרף העובדה שמדובר היה ברשת יהודית, הביע דרלאן את חששו מחיסולם של מוסדות החברה, שכן גרס כי 'לרשת "אליאנס" נועד תפקיד חשוב בהפצתה של השפה הצרפתית'.⁸ למרות התמיכה ברשת 'אליאנס', לא אפשרה צרפת של וישי את הגדלת בתי הספר או בנייה חדשה, ומשכורות המורים לא עלו בהתאם למדר ולצרכים המשתנים.⁹

7 לסקר, יהודי המגרב, עמ' 35.

8 לסקר, כל ישראל חברים, עמ' 182-183.

9 ריאיון המחבר עם ז'יל ברונושוויג (Braunschwig), ירושלים, 8 בפברואר 1976 (באנגלית).

המלאח בפאס, מרוקו, צלם לא ידוע, 1930 בקירוב.
אוסף ז'דאר לוי, באדיבות מוזאון ישראל

פלישת בעלות הברית למרוקו הצרפתית ב־8 בנובמבר 1942 לא חוללה שינוי מירי ביחס השלטונות ליהודים. נהפוך הוא. היחס העוין של שריריו וספיהיו של משטר וישי במנגנון הפרוטקטורט אל ה'חזית הלאומית' (Front Populaire) בראשות הגנרל שרל דה־גול (de Gaulle) נמשך, והוא הופנה לא אחת אל היהודים. בערים שונות ברחבי מרוקו נערכו התנפלויות על יהודים, חלקן בעידוד 'משמרות מסדר הלגיונרים' (Service d'Ordre Légionnaires), שהיו שמצאו דמיון בינם לבין האס־אס הנאצי. אין ספק שבקרב חלק מהפקידות הצרפתית אכן רווחו נטיות אנטישמיות, אולם כאמור גילוייהן היו מתונים – גם בתקופת ממשלת וישי – מגילויי האנטישמיות בצרפת עצמה. היו שנטו להאשים את היהודים עצמם בהתפרעויות האנטי־יהודיות שהתחוללו לאחר כניסת בעלות הברית, שכן היהודים נתפסו בעיני השלטונות הצרפתיים הקולוניאליים כפרו־בריטים, פרו־אמריקנים וכתומכים ב'חזית הלאומית' של דה־גול.¹⁰ חיזוק לתפיסה זו נמצא בהפגנות האהדה שבהן קידמו היהודים את פניהם של כוחות בעלות הברית עם כניסתם למרוקו. בדוח שהכין מנהל הפנים (Direction de l'Intérieur) של הפרוטקטורט צוין כי עם נחיתת האמריקנים:

היהודים המכונסים על חומות ומרפסות המלאח של קזבלנקה ושל רבאט עוקבים אחר תהפוכות הקרב. יש המגדפים את הצרפתים, אף את הפצועים המוחזרים משדה הקרב. התלהבות הרבעים היהודיים גוברת ככל שהאמריקנים מתקרבים, עד כי יש חשש לתקריות חמורות לפני כניסת הכוחות. ימים מספר לאחר מכן מצטרפים היהודים למפגינים האירופים ומשורותיהם בוקעות הקריאות 'הלאה צרפת!'. נשים אירופיות סופגות סטירות לחי מנשים יהודיות. ברבאט יורק יהודי בפניו של מוחזני (שוטר מרוקני מטעם שלטון המקומי ולא השלטון הקולוניאלי) זקן בעל עיטורים. נפגעים גם שוטרים. בקזבלנקה תופסים יהודים את מזכירו של הוד מעלתו הווזיר הגדול (אלמוקרי) ומאלצים אותו לקרוא 'תחי אמריקה', 'הלאה צרפת!'. התנהגות פרובוקטיבית זו גוררת בעקבותיה התנגשויות חריפות בין גורמים עממיים מוסלמיים לבין יהודים.¹¹

רק לקראת אביב 1943, בעקבות מינויו של הגנרל אַנְרִי זִירוּ (Giraud) לנציב הכללי בשטחי צפון אפריקה שלא היו תחת כיבוש גרמני, החל תהליך ביטול

10 הירשברג, עמ' 322–323.

11 Note sur la question juive au Maroc, 17 Juin 1943, Archives de Ministère des Affaires Etrangères (Nantes), Direction de l'Intérieur, Box 809

הריסות בית לאחר הפגזה של בעלות הברית, קובלנקה, מרוקו, 1942.
אימג'בנק ישראל / Getty Images

התחיקה האנטישמית והשבת יהודים למשרות בשירות הציבורי שסולקו מהן. ההסכם שנחתם באלג'יריה ב־3 ביוני 1943 בין דה־גול לבין ז'ירו דברר הקמת 'ועד צרפתי לשחרור לאומי' (Comité Français de la Libération Nationale) הביא רשמית את הקץ על שלטון ממשלת וישי. האם מאורעות 1940-1943 גרמו ליהודי מרוקו לחוש כי צרפת אכזבה אותם, לאחר שלמדו לכבדה ולהוקירה מאז 1912, ולדרכנם להגר לישראל או לארצות אחרות? אין על כך תשובות מן המוכן, כפי שאין תשובות כאלה על שאלת המניעים של יתר יהודי המגרב להגר מארצותיהם. בואם של שליחי הסוכנות היהודית, המוסד לעלייה ב' וה'הגנה' למגרב החל משנת 1943, סייע לטפח רגשות ציוניים בקרב חלק מבני הנוער היהודי בעלי ההשכלה הצרפתית. מצבם הפוליטי והכלכלי המידרדר של יהודי מרוקו בשנות הארבעים המאוחרות ולאורך שנות החמישים, והחלטת החלוקה של האו"ם מ־29 בנובמבר 1947 והקמתה של מדינת ישראל – כל אלה הגבירו את המוטיבציה של רבים מהם לעלות לישראל. עם זאת מה שהוביל בסיכומו של דבר להתחסלותן של קהילות מרוקו היו גורמים כלכליים ופוליטיים שלא היו קשורים ישירות לתקופת וישי ולחקיקה האנטי־יהודית.

מרוקו הצרפתית כארץ מעבר לפליטים מאירופה

פליטים יהודים מאירופה הגיעו למרוקו הצרפתית ולטנג'יר מערכ פרוץ מלחמת העולם השנייה ובשנות המלחמה. בטנג'יר – שער קיץ 1940 הייתה בעלת מעמד בין־לאומי, ומאז ועד סוף המלחמה הייתה מושבה ספרדית דה פקטו – חיו עם פרוץ המלחמה כ־12,000 יהודים, כ־21 אחוזים מכלל האוכלוסייה המקומית, וכ־1,500-2,000 מתוכם היו פליטים יהודים שהגיעו לאזור בשנים 1938-1940. מחציתם היו ממוצא ספרדי – אזורי תורכיה ואיטליה לשעבר; ומחציתם פליטים ממרכז אירופה – מהונגריה ומפולין. כל עוד הייתה בעלת מעמד בין־לאומי קלטה טנג'יר את הפליטים והעניקה להם רישיון עבודה, אך משעה שעברה לידיים ספרדיות, נשללה מהפליטים הזכות לעבוד והם הפכו לנזקקי סעד. משלב זה ניתנה להם קצבה מטעם ועד הסיוע הקהילתי, אשר קיבל תמיכה כספית מארגון ה'ג'וינט' היהודי־האמריקני (American Jewish Joint Distribution Committee).¹²

אך רוב הפליטים היהודים, וגם הלא יהודים, התרכזו במרוקו הצרפתית. כבר בשנות השלושים, זמן רב לפני כינון שלטון וישי, היו פליטים יהודים

12 לסקר, כל ישראל חברים, עמ' 178.

פליט יהודי מתפרנס ממכירת עניבות שרכש בכספי מענק
שקיבל מארגון ה'ג'וינט', טנג'יר, מרוקו, 1944.
באדיבות ארגון ה'ג'וינט', ניו־יורק

מגרמניה במרכזים הגדולים של הפרוטקטורט הצרפתי, בעיקר בקזבלנקה. רוב הפליטים שהגיעו עד 1940 נמלטו מאימת המשטר הנאצי החל בשנת 1933 ועברו בשלב הראשון לצרפת, ובהם סוכנים זרים, חשודים פוליטיים ופעילים קומוניסטים, פליטים יהודים מגרמניה ומאוסטריה, מצ'כיה ומפולין, ולבסוף גם פליטים מארצות הבלקן ומספרד. משפרצה המלחמה, בספטמבר 1939, הם לא מצאו מנוח גם במרוקו הצרפתית. חלקם הושמו בכלא עוד לפני 1940, כאשר השלטון הצרפתי עדיין לא היה נתון בידי וישי, ובטרם נכבשה צרפת בידי גרמניה. אלה שהיו נתיני גרמניה נכלאו על ידי השלטון הצרפתי בטענה שהם סוכנים של הרייך השלישי, ומאמצייהם של נציגי 'אליאנס' במרוקו ושל ראשי הקהילה היהודית בקזבלנקה לשחררם עלו בתוהו. כבר בשלב מוקדם ניתנה למריניות המעצרים גושפנקה כאמצעות החוק הצרפתי מן ה־2 בינואר 1940 בדבר 'האזרחים הזרים בני הגזע היהודי', חוק שהתיר לעצור פליטים יהודים ולכלוא אותם במחנות. לפי חוק זה ניתן היה לעצור כל יהודי שמהווה 'סכנה לשלום הציבור', כל יהודי שקיבל צו יציאה ממרוקו אך לא הייתה בידו אשרת כניסה לארץ אחרת, וכל יהודי שנכנס למרוקו שלא כדין. ואכן בעקבות החוק הוקמו במרוקו כמה מחנות מעצר ומחנות עבודה, ונכלאו בהם יהודים ולא יהודים אשר הגיעו למרוקו שלא כדין.

קהילת טנג'יר הקימה באמצע שנות השלושים את הוועד המקומי הראשון לענייני פליטים שפעל בחסות ארגון ה'ג'וינט'. ביולי 1940 יסדה קהילת קזבלנקה, ביזמתה של עורכת הדין הלן קאזס־בנאר־עטר (Cazès-Benatar), נציגת ארגון ה'ג'וינט' במגרב ופעילה בפרדציה הציונית במקום, ועד לסיוע לפליטים, וחשיבותו הייתה רבה משום שפעל בעיר נמל מרכזית, שפליטים רבים הגיעו אליה. בצל האיום לכלוא את הפליטים במחנות מעצר, עלה בידי הוועד בקזבלנקה להעביר חלק מהם לקהילות אחרות במרוקו, ואלה דאגו להשיג להם מקומות מגורים וחזוי עבודה. מינואר 1941 עד נחיתת בעלות הברית, ב־8 בנובמבר 1942, טיפלו ה'ג'וינט' ושלוחותיו במרוקו הצרפתית בכמה אלפי פליטים יהודים שהגיעו לגמל קזבלנקה.¹³

הפליטים שנעצרו במרוקו הצרפתית נשלחו בעיקר למחנות ריכוז ולמחנות עבודה, ובהם: סִידִי־אלְעִיִּשִׁי שְׁלִיד אַזְמוֹר, שהיה המחנה הגדול ביותר, וְאָר־זַאם, כ־150 ק"מ ממערב לקזבלנקה, קְסֵבֵה־תְּדִלְהָ, וְאָר־עֶקְרֶשׁ, פְּרִיִּנְת, מיטור וְאָגְרוֹ, מדרום לְמַרְאֶשׁ. סגל המחנות מורכב היה ממש"קים של 'לגיון הזרים' – שהיו רובם ממוצא גרמני ואנטישמים – ומחילי היחידות הסנגליות ו'הגום' (Goum) הערבי (חיילים מרוקנים בשירות הצבא הצרפתי). בכל המחנות

מחנות עבודת כפייה בסהרה 1941-1942. באדיבות מרטין גילברט

נדרשו הפליטים לעבוד עד עשר שעות ביום, ומיסור וברגנת נראו כמכלאות לעבודת פרך לכל דבר.¹⁴

כדי למנוע את מעצרו, העריפו רבים מהפליטים את החלופה היחידה שעמדה לפנייהם: לשרת כמתנדבים בצבא צרפת. רבים התנדבו אפוא ל'לגיון הזרים', ולאחר אימונים במגרב השתתפו במלחמה לצד צרפת. אולם עם כיבוש צרפת על ידי גרמניה, התתימה על הסכמי שביתת הנשק ביוני 1940 וכינון שלטון וישי כשותף של הרייך השלישי, בטלה אפשרות זו ונתרה בתוקף רק עבור פליטים בעלי תעודות זהות צרפתיות. לפנינו עדות של פליט יהודי פולני שהוגלה למחנה הסגר בסוף 1940:

26 חודשים הייתי במחנה הריכוז במרוקו שבו כלואים יהודים מתוסריינתינות או בעלי דרכיות (הכוונה לדרכונים) פולניות... ב־1933 ברחתי מגרמניה לצרפת, שם עברתי כמשגיה על הכשרות, באחד מקווי האוניות. ב־1940 כשנפלה ליון והצבא הגרמני התקרב לפאריס, ברחתי באוניה קטנה, נהוגה בידי רכיחובל מירידי לאלג'יר. באלג'יר נמצאו הרבה פליטים יהודים, אולם באוקטובר 1940 הייתה רוח אחרת והשלטונות התחילו לחפש אחר הפליטים. למזלי קיבלתי התראה מראש, מסוכן משטרתי, שהיה יהודי ספרדי, וברחתי בעודי מועד לקובלנקה. שהיתי שם זמן קצר, אולם בהיותי בעל דרכיה פולנית נתפסתי ויחד עם אחרים הוגליתי למחנה הריכוז. המתנה שהוקם ליד העיר אומר [סיריאלעיאשי]... כלל 400 פליטים יהודים. היחס לפליטים במחנה לא היה מן הגרועים. שמרו עליהם חיילים סנגאליים וערבים וכמה שוטרים צרפתיים. אולם ראש המחנה, צרפתי בשם קוקיי, התנהג באופן גס ואנטישמי, סובב עם מגלב במחנה ומי שפנה אליו ברברים הוכה מכות ירצה. גם עוזריו התנהגו באופן גס ואכזרי מאוד. התזונה במחנה לא הייתה גרועה וניתנה אפשרות לקנות מצרכים נוספים. הפליטים הועסקו בעבודות שונות בתוך המחנה. מחנה זה היה הטוב ביותר בהשוואה למחנות אחרים. בייחוד היה ירוע בזוועתו המחנה [ברגנת] בסהרה, שם נמצאו בעיקר אנשים מפליטי פולין.¹⁵

על פי המשך עדותו של פליט זה, שוחררו העצורים בתחילת שנת 1943, עם שחרור מרוקו ואלג'יריה על ידי בעלות הברית, ולאחר שחרורם נתקבלו בלבביות רבה על ידי יהודי אומר. הפליט שמסר עדות זו התאכסן כעשרה חודשים אצל משפחה בעיר חינם אין כסף. ב־28 באפריל 1943 נסגרו המחנות

14 שם, עמ' 93-97.

15 נר.

רשמית בפקודת הגנרל ז'ירו. חלק מן הפליטים עברו לקזבלנקה ומצאו שם עבודה במסגרת הצבא האמריקני, או שניסו לעלות לארץ־ישראל או להגר לאמריקה. אולם כעבור ארבעה חודשים עדיין שהו במחנות 300 אנשים, רבים מהם בכרגנת ובוואד־עקרש.¹⁶ הנציבות הכללית הצרפתית ברכאט העניקה באותה עת היתרי יציאה מעטים מאוד לפליטים ששאפו להגר. משום כך ומפאת הצמצום החמור במכסות ההגירה לארצות־הברית, יכלה רק ארץ־ישראל להוות פתרון לפליטים. אולם אפשרות זו נתקלה במכשולים פוליטיים עקב מדיניות 'הספר הלבן' שננקטה ממאי 1939 ובגלל חלוקת הסרטיפיקטים השרירותית.

על הפליטים משנות השלושים ומראשית שנות הארבעים אשר שוחררו בחודשים הראשונים של שנת 1943 ושהו במרוקו, נוספו החל מאמצע אותה שנה פליטים יהודים ולא יהודים שנמלטו מארצות הכיבוש הנאצי, ושהיו כדרכם לארצות־הברית ולמרכז אמריקה. כאפריל 1943, בתום עידן שלטון וישי במגרב וערב שחרורה של תוניסיה מהכיבוש הגרמני, החליטו בעלות הברית בוועידת כרמורה להקים במרוקו מחנה מעבר גדול לפליטים שפנו מספרד. המחנה החדש אמור היה להיות כמוכן מחנה מעבר בלבד, מעין גשר לארצות אמריקה ולמקומות אחרים, ולא מחנה ריכוז ועבודה כדוגמת המחנות שהיו בשלטון וישי. כפי שציין אביטבול, בעלות הברית ביקשו להעביר את הפליטים מספרד למרוקו ולא לג'יריה כדי להסיר מעל הספרדים את ה'עול' שהם איימו תדיר להיפטר ממנו על ידי שליחתו לגרמנים, ובכך גם להקל את קבלתם של פליטים חדשים מן השטחים הכבושים בידי הנאצים למחנות בספרד. זמן מה לאחר מכן הוקם המחנה 'לייטי' (Lyautey) בפדאלה, כ־24 ק"מ מקזבלנקה, והוסכם עם הצרפתים כי המחנה ינוהל בידי אונר"א (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA); כן סוכם כי האמריקנים יישאו בהוצאות הכרוכות באיסופם של הפליטים מתוך ספרד עד נמלי היציאה, ואילו הוצאות ההפלגה מספרד למרוקו הצרפתית יהיו על חשבון הבריטים.¹⁷

כדי להתחשב בז'ועד הצרפתי לשחרור לאומי של דה־גול, הגוף ששלט עתה באזורי ההשפעה הקולוניאליים של צרפת החופשית, סברו בעלות הברית כי חיוני לתפעל את המחנה בתיאום עם גורם זה. בעקבות השיחות הראשונות בין הז'ועד הצרפתי לשחרור לאומי לבעלות הברית נקבע כי את מיון הפליטים שיישאלו למרוקו תבצע ועדה בין־משלתית צרפתית־בריטית־אמריקנית

16 אביטבול, עמ' 142.

17 שם, עמ' 142-143.

שתשב במרדיד; ובראשית נובמבר 1943 הניב המשא ומתן המשולש סיכומים חדשים:

- הפליטים בעלי כישורים מקצועיים שיוכלו לתרום לכלכלת השלטון הצרפתי, יתיר הפרוטקטורט לעבוד במרוקו לאחר בחינת כל מקרה לגופו.
- הפליטים שלא יורשו לעבוד יוחזקו כמחנה, אולם תינתן להם אפשרות להיעדר מן המחנה לתקופות קצרות.
- נציג צרפת החופשית ימונה לוועד המנהל של המחנה ויתווך בינה לבין שלטונות צרפת במרוקו.
- החוק הצרפתי בענייני מטבע, מכס ובריאות יוחל על כל תושבי המחנה.¹⁸

למנהל המחנה מונה איש ה'ג'וינט' מוזס ו' בקלמן (Beckelman), אשר היה למוד ניסיון בהצלת פליטים יהודים מאז פרוץ המלחמה. ה'ג'וינט', ארגון ההגירה הבין-לאומי הי"ס"ם (HICEM) וארגונים אמריקניים פילנתרופיים, כגון הארגון הקווייקרי 'ועד הירידים האמריקנים לסיוע' (American Friends Service Committee, AFSC), החלו להכין את הרשימות הראשונות של המועמדים. אף שהמחנה בפדאלה נועד לקלוט לפחות 2,000 פליטים, בפועל שוכנו בו רק כ-800 נפש, 72 אחוזים מתוכם יהודים, בעיקר ספרדים סלוניקאים (ראו פירוט הדתות והלאומים של תושבי המחנה להלן, במסמך 2). הקבוצה הראשונה, שמנתה 38 איש, הגיעה לקזבלנקה דרך אֶרְאֶן ב-11 במאי 1944, וב-22 ביוני הגיעה קבוצה שמנתה 572 איש היישר מקריס שבספרד, רובם מבוגרים וילדים. הקבוצה השלישית הגיעה באוגוסט 1944, והייתה מורכבת מיוצאי לוב, מלטה ומזרח אירופה; כ-100 מהם היו חסרי נתינות. כאשר הגיעה הקבוצה האחרונה, בחדש אוגוסט, החלו הצדדים לרון בסגירת המחנה. שחרורה של צרפת באותה עת משלטון גרמניה וממשטר וישי היווה גורם מכריע בשיקול זה.¹⁹

המחנה נסגר בסוף שנת 1944, ורוב הפליטים שישבו בו הועברו למחנה הפליטים החדש שהוקם בפליפויל שבאלג'יריה, אף הוא בניהול אונרר"א. היו שנשארו במרוקו ומצאו תעסוקה אצל האמריקנים או שולבו בכלכלה הצרפתית ובקרב הקהילות היהודיות. אחרים השיגו סרטיפיקטים ועלו לארץ-ישראל. שאר הפליטים הפליגו ליבשת אמריקה או שבו לארץ מולדתם.

18 שם, עמ' 145.

19 שם, עמ' 146-149.

תוניסיה – האתגר הכפול: וישי והכיבוש הגרמני

החוק של משטר וישי מ־3 באוקטובר 1940 בדבר מעמד היהודים הוחל בתוניסיה, כמו במרוקו, בפקודה מטעם שליט המדינה. כ־30 בנובמבר 1940 פורסמה בשם הכי, שליט תוניסיה (בן השושלת החסינית, שנוסדה בשנת 1705), פקודה בת שנים עשר סעיפים, שפירטו את התקנות נגד היהודים. על פי תקנות אלה הוגבל ייצוג היהודים בשירות הציבורי, במוסדות חינוך ובעיתונות, ונקבע כי משרות ציבוריות אחרות תהיינה פתוחות ליהודים בתנאים הבאים: אם יוכלו להוכיח כי הוענק להם עיטור מטעם צרפת על שירות צבאי במלחמת העולם הראשונה, כי קיבלו אות הצטיינות (L'ordre du jour) במלחמת 1939-1940, עד החתימה על הסכמי שביתת הנשק ביוני 1940 בעקבות כיבושה של צרפת בידי הגרמנים, או שהם צאצאים של חיילים שהקריבו את חייהם למען צרפת במלחמת העולם הראשונה. ב־9 באוקטובר 1941 תוקנו תקנות בנוגע לעורכי דין יהודים, ונקבע תאריך שלאחריו לא יוכלו עוד לספק שירותים. אמצעים ננקטו גם כנגד רופאים יהודים, אולם על פי צו מנובמבר 1941 הם הורשו לתת טיפול רפואי לאוכלוסייה היהודית. חלק מן התקנות נותר על הנייר בלבד, אחדות לא הוחלו כלל, ואחרות הונהגו באטיות רבה ובאופן חלקי בלבד. הגרמנים, שכבשו את תוניסיה בנובמבר 1942, ייחסו זאת למדיניות הליברלית של האדמירל ז'אן פייר אסטווה (Esteva), מפקד הצי הצרפתי שחנה באזור ששימש מושל תוניסיה. יהדות תוניסיה לא נפגעה במיוחד מן המלחמה. רק מספר כעלי אמצעים ובעלי מקצועות חופשיים שניזוקו בשל החקיקה הצרפתית החדשה, ירדו במעמדם.²⁰

מצבם של יהודי תוניסיה החמיר מאוד בעקבות נחיתת האמריקנים בצפון אפריקה ב־8 בנובמבר 1942, מהלך שהחיש את פלישת הגרמנים והאיטלקים לתוניסיה. הטיפול בענייני היהודים עבר לידי הפיקוד הגרמני-איטלקי, שבראשו עמד גנרל גרמני. הפגיעה ביהודים החלה עם מעצרו של נכבדים, ביניהם נשיא הקהילה היהודית של תוניס, מואיז בורז'ל. הנכבדים שוחררו לאחר שבוע בעקבות מחאה עזה של האדמירל אסטווה, שמנהלתו המשיכה לתפקד לצד זו של הגרמנים, אלא שסמכויותיה צומצמו עתה במידה ניכרת. ב־6 בדצמבר 1942 זומנו בורז'ל והרב הראשי של תוניס, חיים בלאַיִש, למטה הגרמני, ונאמר להם שם כי בשל המחסור בכוח אדם הורה הגנרל וולטר פון נרינג (von Nehring), הממונה על כוחות הצי בצפון אפריקה (בעיקר בתוניסיה ובלוב), על גיוס פועלים יהודים. הגרמנים הורו להקים ועדה לגיוס

20 לסקר, יהודי המגרב, עמ' 47.

כוח אדם, שתפקידה הזכירו את אלה של היודנראט באירופה הכבושה, ופול גז, מראשי הקהילה, מונה ליושב ראש הוועדה.²¹

כדי להבטיח את הוצאתו לפועל של ההנחיות הגרמניות נכלאו כמה עשרות נכבדים יהודים ככני ערובה. כמה מהם הואשמו בתמיכה בגנרל דהיגול או בפעילות קומוניסטית, ונשלחו לכלי שוב למחנות ריכוז בגרמניה. כמה אלפי יהודים מכל רחבי תוניסיה גויסו לעבודות כפייה במחנות, בשדות תעופה וכביצורים. מספר מוקרי עבודה כפייה היו בחסות איטלקית. מחנות העבודה האיטלקיים היו מרוחקים ממרכזי אוכלוסייה צפופים יותר מאשר המחנות שבחסות גרמנית, ולכן היו חשופים פחות להפצצות של בעלות הברית. יתרה מזאת, התנאים במחנות האיטלקיים היו טובים בהרבה מאלו ששררו במחנות שבפיקוח הגרמנים.²²

הגרמנים התכוונו לאלץ את היהודים לעבוד טלאי צהוב, כפי שעשו באירופה הכבושה, אך חובה זו הונהגה רק בצפאקן, ובאורח חלקי גם בתוניס.²³ במרוצת ששת חודשי הכיבוש הגרמני חויבו היהודים לשלם קנסות כבדים ולממן את החזקת כוח העבודה היהודי. בתוניס גבתה הקהילה תשלומים מ-1,397 חברים בעלי אמצעים מבין 40,000 היהודים בעיר. הגרמנים גם העלו האשמות אנטישמיות כתירוצים לתביעות מן היהודים. למשל בשנת 1943 האשימו הגרמנים בתוניסיה את 'היהדות הבין־לאומית' בסיוע לבעלות הברית בהכנותיהן למלחמה נגד גרמניה, ולכן הטילו על יהודי תוניס קנס בסך 20 מיליון פרנק. כדי לעמוד בתביעות הגרמניות השונות נאלצה המנהיגות היהודית למשכן נכסי דלא־ניידי ולהשתמש ברכושם של יהודים אמידים כערבות להלוואות בנקאיות (על נתונים אחרים הנוגעים לקנסות ראו להלן, מסמך 3).²⁴

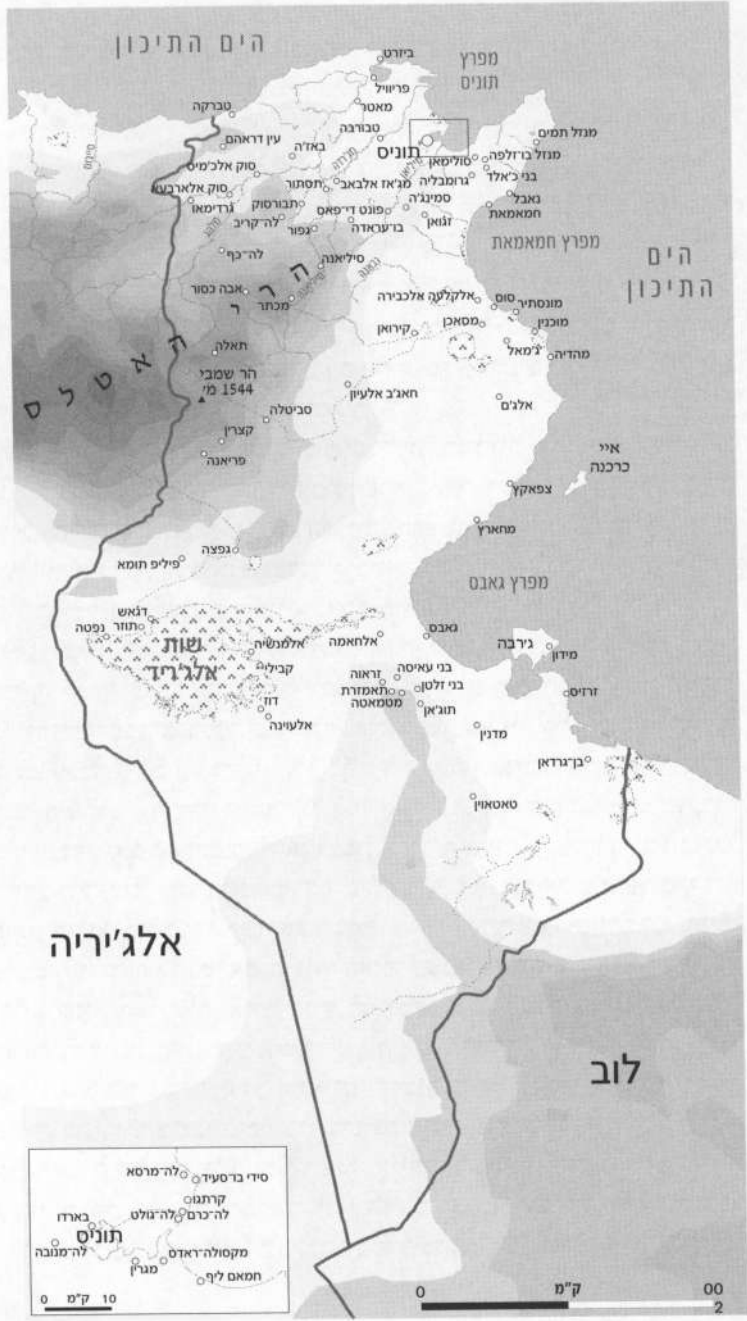
נוסף על כל זאת היו גילויי אלימות כלפי יהודים, דוגמת התפרצויות של גרמנים לבתי כנסת, פגיעות ברבנים ואיום על יהודים מן השורה, מעשים שהיזמה לעשותם יצאה מן הדרגים הכבירים של הפיקוד הצבאי הגרמני. נראה כי בקרב יהודי תוניסיה גברו בתקופה זו החששות לעצם קיומם. מספר היהודים שנהרגו בידי הגרמנים במחנות הכפייה היה קטן, אך רבים נהרגו בהפצצות בעלות הברית על המקומות שבהם עברו. ההפצצות של בעלות הברית ופגיעה במעמד הכלכלי אילצו רבים מיהודי פיזרט לעזוב את קהילתם ולעבור לתוניס הסמוכה, ושם הפכו באופן זמני לפליטים חסרי כול (ראו להלן,

21 צור, עמ' 153-173; אביטבול, עמ' 115-124; לסקר, יהודי המגרב, עמ' 48-49.

22 לסקר, אנטישמיות וישי, עמ' 357.

23 הירשברג, עמ' 169; לסקר, יהודי המגרב, עמ' 51, 235.

24 אברהמי, עמ' 113-123.

מפת תוניסיה

מסמך 3). כבר במהלך החודשים הראשונים של שנת 1943 נטשו יהודים את העבודות בביצורים ואת מחנות העבודה, ורק כ־600 צייתו עדיין לצווי עבודות הכפייה.²⁵

סוגיה מרכזית, שנדונה לא מעט במחקר, היא תכנית הגרמנים ליישום 'הפתרון הסופי' בתוניסיה. מוסכם בקרב היסטוריונים כי הגרמנים היו מבוהלים ומתוסכלים ממהלך האירועים הצבאיים ומחוסר הצלחותיהם ולכן לא החלו לטפל בעניין. הם לא בטחו באוכלוסייה המוסלמית, ואכן ספק אם זו הייתה משתפת פעולה עמם בהוצאתה לפועל של תכנית כזו. הגרמנים לא הצליחו לארגן בתוניסיה מנגנון תעמולה יעיל, ערוצי התקשורת שלהם עם אירופה היו חלקיים, וייתכן שגם נוכחות האיטלקים הייתה מן הגורמים לאי יכולתם לנקוט מדיניות אנטייהודית ברוטלית וקיצונית.

שתי תופעות בעלות חשיבות היסטורית הנוגעות לקהילות היהודיות במרוקו, בתוניסיה ובשאר אזורי צפון אפריקה אירעו במהלך שנות הארבעים ועד לאחר סיום מלחמת העולם השנייה. הראשונה הייתה ועידת ה'קונגרס היהודי העולמי' שהתכנסה באטלנטיק־סיטי בנובמבר 1944 לדרון במצוקותיהן ובעתידן של הקהילות היהודיות לאחר השואה ובבעיית הפליטים היהודים בעולם. ועידה זו סימלה את ראשית הידוק הקשר בין מנהיגי הקהילות בצפון אפריקה לאלה באירופה ובארצות־הברית. בעקבות זאת החלו יהודי המערב לסייע ליהודי צפון אפריקה, ואף התאפשרה הקמת סניפים של ה'קונגרס היהודי העולמי' במרוקו, בתוניסיה ובאלג'יריה. התופעה השנייה הייתה חרידתו של ארגון ה'ג'וינט' היהודי האמריקני למרוקו, לתוניסיה ולאלג'יריה. בעקבות הטיפול בפליטים האירופים שראו בצפון אפריקה תחנת מעבר לעולם החופש, התוודע ה'ג'וינט' למציאות הקודרת של יהדות צפון אפריקה, והפך בהדרגה לארגון היהודי העולמי שקשר את הקשר ההדוק ביותר עם היהודים המקומיים ועם מנהיגיהם. ה'ג'וינט' אמנם פתח כאופן רשמי את משרדיו בצפון אפריקה בשלהי שנות הארבעים, אולם סייע למקומיים כבר משנת 1943, כאשר עם שחרורה של תוניסיה מהכיבוש הנאצי העניק ליהודיה 90,000 דולר. מטוף שנות הארבעים ואילך סייע ה'ג'וינט' לרבים מיהודי צפון אפריקה במזון, בכיגור, בשירותי בריאות וכמימון מוסדות חינוך. משנת 1948 הפך ה'ג'וינט' לשותף פעיל של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל במימון חלק נכבד מעלויות העלייה מצפון אפריקה וממדינות ערב במזרח התיכון ובניהול מחנות המעבר לעולים בסביבה המקומית ובנמלי דרום אירופה.

המסמכים המובאים להלן הם בעלי חשיבות רבה משום שנכתבו על ידי פעילי שטח מטעם ארגון ה'ג'וינט', אשר התמודדו עם המצוקות של יהודי המגרב, והם נועדו לדרבן את יהודי העולם שלא נחשפו לזוועות הנאציזם והפשיזם ואת ארגוניהם, לסייע לנזקקים ולטפל בפליטים האירופים. סוגיה נוספת שמשקפת מהמידע שלפנינו היא ההאשמה של צרפת של וישי במה שעוללה ליהודי המגרב, והבלטת הצורך של הכוחות הפוליטיים בראשותו של רהיגול לתקן את המעוות וליישם מדיניות סובלנית ומוסרית בצרפת שלאחר עידן וישי ובמתוותיה הקולוניאליים.

מסמך 1: על יהודי מרוקו הצרפתית

[דוח ה'ג'וינט', שם המחבר אינו מופיע]: מצבם של יהודי מרוקו בעבר ובהווה, נובמבר 1944:

...מבחינה חברתית מאחר שהצרפתים המעטים שחיו במדינה עם כינון הפרוטקטורט היו זקוקים לניסיון ולכישורים של היהודים כמעט בכל מגעיהם עם [המוסלמים], ולנוכח האהדה הכנה של היהודים לצרפת ותמיכתם המורלית האמתית בכל הנסיבות, אותם צרפתים לא רק שקיימו יחסים ידידותיים עם האוכלוסיות היהודיות, אלא הרחיקו לכת ואף הביעו את רצונם להעניק ליהודים המרוקנים אזרחות צרפתית באופן גורף. אבל הדור הראשון [של אירופים] שנולד במרוקו וגם גל המהגרים הראשון ראו ביהודים מתחרים ולכן הסתייגו ממתן אמצעיפציה ליהודים. בשל כך הם הפיצו בהדרגה אנטישמיות ובכך בעצם הקצינו את הלוך הרוחות של פקידי הממשלה, עד כדי כך שאלה פיתחו רגשות אנטייהודיים עזים.

למעט יוצאים מן הכלל אחרים, שלטונות הפרוטקטורט הרשפעו מאז מדעות קדומות ומתפיסות מוטעות על היהודים. הדבר הזה אפשר הנהגת קווי התנהגות גזעיים מפלים – שהיו מוסווים במידה זו או אחרת ולפעמים מתוחכמים מאוד – בין יהודים ללא יהודים, ובכך בעצם הם תרמו בצורה מודעת או לא מודעת ליצירת הפרדה בין מרכיבי האוכלוסייה השונים.

אף כי אין טקסט משפטי שימש אסמכתא לכך, בכל זאת הקפידו השלטונות כי רק לצרפתים ולמוסלמים תהיה גישה לתעסוקה בממשל ובשירותיו השונים, וערמו מכשולים עקיפים שונים על דרכם של היהודים המעטים אשר הגישו מדי פעם את מועמדותם לתפקידים ציבוריים.

מטע אנטייהודי בעיתונות אשר מומן על ידי הנאצים הפיץ את ארסו מאז 1932 ופגע באוכלוסייה היהודית, אשר התעלמה מכל הפוליטיקה האירופית, ושלא הייתה לה שום זכות בחירה או זכות להצגת מועמדות לבחירות

(בצרפת). כמו כן לא היה לאוכלוסייה הזאת כל קשר ולו רחוק ביותר עם בלום,²⁶ רוטשילד²⁷ או עם כל אישיות פוליטית צרפתית אחרת. אבל העיתוננים הללו המשיכו לפרסם מיני שקרים על היהודים וזאת בשפה האנטישמית הכוטה ביותר, בנסותם לזרוע פירוד ולהחדיר למוחם של המוסלמים את נגיף התעמולה האנטי־יהודית המודרנית – מחלה שלא הייתה מוכרת להם קודם לכן.

לרוע המזל פעילויות מן הסוג הזה הולידו תוצאות איומות אצל בני השכבות החברתיות השונות. בתוך כך לא נקטו השלטונות שום אמצעים לשים קץ למסע התעמולה הזה או לצמצם אותו. התעלמות השלטונות הייתה בעצם הסכמה בשתיקה ואף עידוד למצב זה של הדברים.

מפרוץ המלחמה ועד לשביתת הנשק ב-1940

בפרוץ המלחמה יהודי מרוקו, בלא קשר למצבם הלא נוח, הפגינו את אהבתם לצרפת בכל הזדמנות שהממשלה פנתה אליהם כדי לקבל תמיכה כספית. הם תרמו (תרומות) ניכרות ל'הגנה הלאומית' (Défense Nationale),²⁸ ל'אחווה המלחמה' (Fraternité de Guerre),²⁹ ל'צלב האדום'³⁰ ולמוסדות החברתיים

26 לאון בלום (1872-1950), המנהיג היהודי של המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית וממקימי 'החזית העממית'. כיהן כראש ממשלת צרפת שלוש פעמים – בשנים 1936-1937, בשנת 1938 ולמספר שבועות לאחר מלחמת העולם השנייה. עם הכיבוש הגרמני של צרפת וכינון שלטון וישי, נמלט בלום לדרום צרפת, אך נעצר והועמד לדין בפברואר 1942 בעוון 'החלשת צרפת'. לאחר שנשפט נשלח לגרמניה, והיה עצור שם בבוכנוולד. הוא שוחרר בשנת 1945 על ידי בעלות הברית.

27 הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד (1845-1934), בן לשושלת הבנקאים היהודים ממוצא גרמני אשר פעלו גם באוסטריה הונגריה, אנגליה וצרפת. הוא נולד וחי בצרפת. התפרסם בזכות תרומתו הגדולה לחידוש ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל.

28 ארגון שגייס בשנים 1939-1940, לפני הכיבוש הגרמני של צרפת וכינון משטר וישי, מתנדבים להילחם בגרמניה הנאצית.

29 ארגון שגייס בשנים 1939-1940 כספים וכוח אדם למלחמה בגרמניה.

30 ה'ועד הבין־לאומי של הצלב האדום' (International Committee of the Red Cross, ICRC), ארגון בין־לאומי שהוקם בשנת 1863 לשם בהגשת עזרה הומניטרית. מושבו המרכזי ב'ז'נובה.

הסוציאליים המקומיים השונים. הם היו בין הראשונים אשר מיהרו לתרום סכומים גדולים, שנעו בין 50,000 פרנקים ל-500,000 פרנקים. היו כאלה שלא היה להם כסף ולכן הם מכרו בשמחה תכשיטי משפחה כדי להיענות לקריאתה של צרפת, מדינה שלמדו לאהוב במסגרת לימודיהם בבתי הספר של 'אליאנס'³¹ מדינה שהמשיכו לחבב במסירות למרות הכול.

כאשר ביקש צבא צרפת מתנדבים מבין יהודי מרוקו, אף כי היו משוחררים משירות צבאי, הם ביקשו לתרום דם. מאות צעירים וראשי משפחות בריאים הכיעו את רצונם להצטרף לצבא בלא תנאי. כדי להקל עליהם, התאחדות בוגרי בתי הספר 'אליאנס' בקבלנקה פתחה במשרדיה לשכה מיוחדת לשם כך, ומתנדבים יהודים צבאו על פתחה מפתיחתה. הצעירים באו בהמוניהם ושלשה או ארבעה ימים לאחר מכן מסרה ההתאחדות הזאת לרשויות רשימה של יותר מ-1,300 שמות. הרשויות הודו על ההצעה אבל סירבו לקבל אותה בטענה שאין בכך צורך לפי שעה. אותם צעדים ננקטו שוב ושוב (והניבו) אותן תוצאות מאכזבות, ובסופו של דבר היה על ההתאחדות לסגור את לשכת הרישום שלה להפתעתם ולאכזבתם של המתנדבים.

מכינון ממשלת וישי ער לנחיתה האמריקנית ב-1942

בעקבות שביתת הנשק וכינון ממשלת וישי הוחמר פי כמה מצבם החומרי והרוחני של היהודים, שלא היה מזהיר מלכתחילה. כל התחושות הקשות כנגד היהודים השתחררו ויצאו לאור, ומבול של חוקי גזע נחת על ראשם, כנגד כל העקרונות של הדת המוסלמית והחוקים והמסורות (המעוגנים בשריעה) ולמרות אי שביעות רצונו של הסלטאן³² עצמו, אשר ראה בכך פגיעה מן החמורות ביותר בכבוד אמונתו ומלכותו. כנסיכות אלה שלטונות הפרוטקטורט הצרפתי

31 ברשת בתי הספר היהודיים הצרפתיים היסודיים והעל-יסודיים שהקימה חברת 'כל ישראל חברים' (Alliance Israélite Universelle) החל משנת 1862 בארצות אגן הים התיכון, במזרח התיכון, בצפון אפריקה ובבלקנים, הושם דגש על כינון צרפתי ואוניוורסלי. בוגרי בתי ספר אלה היוו את העילית המשכילה בקרב יהודי המגרב.

32 סידר מחמד בן יוסף (1909-1961), הסלטאן של מרוקו, השתייך לשושלת השריפית העלאיית, השולטת במרוקו מאז המאה השמונה עשרה. הוא כיהן כסלטאן משנת 1927 ועד 1957, ומאז ועד מותו, בפברואר 1961, היה מלך מרוקו העצמאית ונשא בתואר המלך מחמד החמישי. הוא היווה סמל למאבק לעצמאות מהשלטון הקולוניאלי הצרפתי והספרדי במרוקו, בעיקר בשנים 1951-1956.

פעלו במפורש נגד העקרונות הסובלניים הבסיסיים של האסלאם והשלטון המחמדי, וכלל לא התייחסו אל מה שהיה מכונה 'כיבוד הרת והמסורות', [ערך] שחרתו על דגלם כל אימת שהיה הרבר להם נוח, כאשר התנגדו [בעבר] לקידום הטבעי והצודק של הילידים ולהעניק להם אמנציפציה.

החיפזון שבו נוסחו חוקי הגזע והנכונות הנמחרת ליישם אותם במדינה שבה לא הייתה לצרפתים זכות לפעול בניגוד לסעיפי הסכם הפרוטקטורט, אשר תואמו בזמנו עם הסלטאן המרוקני, ולערבויות הבינלאומיות שבזכותן הוכר המגרט על ידי המדינות האחרות – הפכו לבעיה בעלת חשיבות ראשונה במעלה. הקולוניאליסטים הצרפתים, למעט יוצאים מן הכלל אחדים, כיטאו היטב את תחושותיהם הראקציונריות האפלות, שעמדו בניגוד גמור לרוח הליברלית הנצחית של צרפת. הנציב עצמו [פול נוֹגֶס] – אותו נציב אשר בשלב מאוחר יותר הורה לפתוח באש על החיילים האמריקנים הנוחתים ב-8 בנובמבר [1942]³³ – קיבל את ברכתם של עיתונים מקומיים מסוימים על כך שהרחיב את החוקים האנטייהודיים והחיל אותם גם במרוקו, ועל כך שאף נקט לא פעם יזמה ליישם במדינה זו צעדים אשר טרם נכנסו לתוקף בצרפת עצמה.

אין צורך להרחיב את הריכוז על השלבים השונים של תקופת וישי, התקופה האפלה ביותר שניתן היה לעלות על הרעת. עלבונות ציבוריים, פגיעות, השפלות, נישול כל הפקידים והעובדים היהודים לא רק ממשרותיהם בגופים הציבוריים, כפי שהורו חוקי הגזע של וישי, אלא גם, שלא בצדק, מגופים מסחריים פרטיים. האיסור לעסוק ברוב משלחי היד והמקצועות, והתוצאה החמורה של סגירת המוסדות השונים, הגעתם של הבעלים לסף פשיטת רגל או להתרוששות מוחלטת ואבטלה של כל אנשי המוסד; הרס ושיבוש של הארגון והסדר בתחום המסחר ושל המבנה הכלכלי הרגיל והמקובל של המדינה לטובת מספר מצומצם של משתפי פעולה עם וישי; רישום כפוי של רכוש ועושר והדיכוי שנלווה לכך; החרמות יומיות ברטליות בבתים פרטיים; מעצרים וגירוש של יהודים נכבדים על סמך האשמות פעוטות, טריוויאליות ולא מוצדקות; גירוש ילדים מבתי ספר והטלת הנומרוס קלאוזוס הדרקוני³⁴ – כל

33 יום פלישת כוחות בעלות הברית בהנהגת ארצות הברית למרוקו ולאלג'יריה במבצע 'לפיד' לשחרור צפון אפריקה משלטון וישי.

34 מדיניות הנומרוס קלאוזוס, שהגבילה את מספר התלמידים היהודים בבתי ספר של המדינה ואת מספר האנשים שהועסקו במקצועות חופשיים (כגון עריכת דין, רפואה והוראה בבתי ספר ובאוניברסיטאות), נוקטה בצרפת הווישיסטית ובמחוזותיה הקולוניאליים בהיקפים שונים במסגרת חוקי הגזע הבסיסיים שפורסמו באוקטובר 1940 וביוני 1941.

אלה וצעדים לא אנושיים אחרים, לרבות הדרישה מהיהודים לעזוב את בתיהם (וברכעים האירופיים) ולשוב לשכונות המסורתיות הוותיקות, הפכו למנת חלקם של היהודים במרוקו הצרפתית.

בשכונות מסורתיות הם התכוונו לגטאות הישנים. כדאי להזכיר שמושג המלאח – השם המקומי של הגטו – לא פעל במרוקו לאותן תכליות משפילות כמו באירופה בימי הביניים. השכונות הללו כוננו במרוקו כהגנה על היהודים לאחר מהומות אשר התרחשו בפאס כמאה השלוש עשרה,³⁵ ושהביאו למותם של מוסלמים ויהודים רבים.

המראה של שכונות המלאח הללו היה מחזה זוועה. הן היו מורכבות ממקומות מגורים דחוסים, ישנים ומתמוטטים שבקושי אפשר לכנותם בתים, וביניהם היו סמטאות צרות גרושות בוץ ורפש. רוב האוכלוסייה היהודית הייתה שם בניגוד לכללי ההיגיינה, כמה משפחות בכית אחד כביכול, וארבעה אנשים או יותר בחדרים קטנים בלא אוורור – דבר שכמובן לא אפשר להם לקיים חיים אנושיים. לא היה ניקוז, לא הייתה הספקת מים, ושררו שם רק טיגופת ועוני משווע. במרוצת המאה הקודמת ננטשו השכונות הללו בערים המרכזיות. כאשר כונן הפרוטקטורט הצרפתי, פיננו התושבים בהדרגה את המקומות האלה כדי לעבור לשכונות החדשות,³⁶ שהם תרמו לבנייתן. השלטונות שמחו וביקשו לעודד את היציאה מן השכונות הללו, משום שהבינו שהיעלמות מרכזי הזיהום והמגפות האלה תהיה התרומה הטובה ביותר לשיפור מצב התברואה הציבורית.

במקרה של קזבלנקה למשל, העיר המודרנית נבנתה ברובה על ידי יהודים, והיא חייבת להם וליזמתם את התפתחותה ואת שגשוגה. יותר מ-60,000 יהודים גרו בקזבלנקה, ולפתע פתאום הם נדרשו לעזוב את בתיהם ולשוב אל הרבעים המסורתיים העתיקים. בשכונות הללו נותרו רק מעט מאוד בתים הראויים למגורים, ורוב הבתים נהרסו במהלך השנים, מפני שנחשבו סכנה לבריאות הציבור. שרידי הגטאות לא יכלו להציע מרחב מספיק לציבור כה גדול, ולא הייתה כל חלופה אחרת אלא לגור ברחוב ולהמתין להקמת מחנות מיוחדים.

35 למעשה המלאח הראשון נוסד בפאס במאה החמש עשרה (בשנת 1438). מאז נוסדו גטאות נוספים ברוב ערי מרוקו ובחלק מהכפרים בהרי האטלס.

36 אלה נוסדו בעיקר במרוקו הצרפתית בעקבות מלחמת העולם הראשונה ונקראו "villes européennes" ו"villes nouvelles".

מובן שאין צורך להרחיב את הדיבור על המצב העגום שנוצר עבור היהודים, ודי אם נציין שבמאות הקודמות של הבריטיות³⁷ הם בכל זאת לא חוו דיכוי רשמי ומוסדר שכזה, גם כאשר היו בשליטה של השליטים העריצים והלא מתורבתים ביותר בעבר.

נוסף על כך מאז אוקטובר 1942 התהלכו שמועות עקשניות על כך שמתארגנת הפגנה המונית כנגד יהודי קזבלנקה שתיערך ב־15 בנובמבר, ושתכלול גם פוגרום, החרמת רכוש יהודי, נטילת שכויים וכיוצא באלה הדברים. התאריך הרה הגורל הזה צויר על הקירות ברחובות ונתלו כרזות ובהן התאריך הזה ואחריו ציירו סימן שאלה.

אלו היו הציפיות באשר ליהודים כשנשמעו ב־8 בנובמבר שאגות המטוסים האמריקניים והר הפצצותיהם והעירו את האוכלוסייה בקזבלנקה עם שחר. היהודים לא האמינו למראה עיניהם ולמשמע אזניהם וחשו אל המרפסות כדי להריע למשחררים. אושרם לא ידע גבולות והגיע לשיאו כאשר ראו את הרגל האמריקני ואת דיוקנו של רוזוולט³⁸ על אלפי עלונים אשר הוטלו ובהם הודעה ירידותית. שעת השחרור והצדק לכול שציפו לה זמן כה רב, הגיעה. כשנכנסו החיילים האמריקנים לעיר, הם התקבלו כמשחררים על ידי המרכיבים השונים של האוכלוסייה, והיהודים, שסבלו יותר מכל אחד אחר, הביעו באופן טבעי ובכנות את שמחתם בקולי קולות. אלא שזה היה האות לסוכני 'לגיון הלוחמים הצרפתיים' (Legion Française des Combattants) ו'ול'לוחמי 'משמרות מסדר הלגיונרים' (Service d'Ordre Légionnaire, SOL),³⁹ הידוע בפרובוקציות האנטי־יהודיות שלו, לנסות בכל דרך לעורר מהומות. בימים הראשונים לאחר הנחיתה האמריקנית ניצלו 'אבירי האופל' האלה כל אימת שיכלו את ההזדמנות להשתלח ביהודים וגם לשלח בהם את טוכניהם המקומיים השכירים כדי לפגוע

37 הכוונה לתקופה שלפני השלטון הקולוניאלי.

38 פרנקלין דִלְנו רוזוולט, נשיא ארצות־הברית מטעם המפלגה

הדמוקרטית משנות 1933 ועד מותו, בשנת 1945.

39 'לגיון הלוחמים הצרפתיים' היה מיליציה שנוסדה בצרפת

בחסות משטר וישי באוגוסט 1940, ושהייתה מורכבת

מתומכיו המושבעים של המרשל פטן, אך גם של אחד מסגניו,

האדמירל דרלאן. אנשי הקבוצה פעלו גם בארצות המגרב.

המאבקים הגלויים והסמויים בין תומכי פטן לבין חסידי

דרלאן החלישו את המיליציה. חולשתה הביאה להקמת

ארגון 'משמרות מסדר הלגיונרים', ביוני 1942, ארגון שנחשב

המקבילה הצרפתית של האס־אס הנאצי. חברי ארגון זה

נשבעו להילחם בתומכי צרפת החופשית בראשות הגנרל דה־

גול וב'צרעת היהודית', והם נאבקו בין השאר בחיילי בעלות

הברית שנחתו בחופי מרוקו ואלג'יריה.

בהם, להכותם, לדרוף אותם ולפשוט על בתיהם. ועד הקהילה היהודית וכמה מתומכיו הצרפתים של דה־גול⁴⁰ פנו לשלטונות האמריקניים כדי שישמרו על הסדר. יש המספרים כי אלה השיבו שלא יוכלו להתערב בעניין הנתון בלעדית לשיקול הרעת של הרשויות האזרחיות הצרפתיות המקומיות, ושהם יכולים לפעול אך ורק בסוגיות צבאיות. גוף השיטור והפיקוח האזרחי הצרפתי שהיה אחראי לביטחון הציבור, הפגין בהודמנות זאת אדישות מוחלטת. נראה כי היחס שלהם עודד עוד יותר את חורשי הרעה. בנסיבות אלה החליטו היהודים לשוב לגישה מופנמת, זהירה ולא קולנית, כדי למנוע מעצמם קשיים נוספים. בצער רב הבינו ששעת השחרור שלהם עדיין לא הגיעה.

זמן רב אחרי ההתרחשויות הללו עדיין נשמרה רוח וישי בצורה גלויה, וגם אם בתאוריה יצאו כנגדה בנאומים רשמיים, לטובת הדמוקרטיה, עדיין חוקיה היו בתוקף והרוח [הרעה] הזאת ארכה בכל פינה כמנגנון הממשלתי כולו. משתפי פעולה נמרצים ונלהבים רבים מקרב הפקידות הציבורית סולקו מתפקידיהם, אבל הם עברו למלא תפקידים רשמיים אחרים במקומות שונים. אותם קולות ישנים ומוכרים היטב אשר נהגו לשדר מיני פגיעות בכריטיניה ובבעלות בריתה, מבלי לשכוח כמובן את היהודים, עדיין נשמעים כיום, אמנם עכשיו בשבח בעלות הברית, אבל מובן שהם אינם מוכרים בהודמנות זו ולו במילה אחת את היהודים.

מספר ימים לאחר נחיתת הכוחות האמריקניים עדיין היו יהודים רבים שרויים במצוקה ואף הושלכו לכלא על ידי השלטונות הצרפתיים, בעיקר ברכאט, משום שהם ביצעו פשע של הזמנת חייל אמריקני לבתיהם, ישבו אתו בבית קפה, או אפילו פיתחו אתו שיחה ידידותית ברחוב.

חוקי הגזע בוטלו רק להלכה, בעקבות רמזים אחדים, וזאת על ידי הצהרה של הגנרל ז'ירו,⁴¹ במרס 1943, לאחר היסוסים רבים ועילות מגוונות. הצווים וההוראות להחיל את ההכרזה הזאת יושמו לאטם, בעוד שעם כינונם הם יושמו במהירות.

40 דה־גול (1890–1970) היה מנהיגה של צרפת החופשית בעת גלותו באנגליה. הוא הגיע לאלג'יריה בקיץ 1943 להקים את הוועד הצרפתי לשחרור לאומי, כדי לשים קץ להשפעת שלטון וישי בצפון אפריקה בעוד שבצרפת עצמה התקיים ממשל וישי עוד כשנה. דה־גול שימש ראש ממשלת צרפת הזמנית לאחר שחרורה באוגוסט 1944 ועד 1946 והיה נשיא צרפת בשנים 1958–1969.

41 הגנרל אנרי ז'ירו שימש מטעם וישי בתפקיד ה'נציב הכללי בשטחי צפון אפריקה שלא היו תחת כיבוש גרמני'.

גם אם התחוללו שינויים חשובים מאז, הרי מצב היהודים היה עדיין רע, ודי לומר שגם היום (בנובמבר 1944) נשאר בתוקף אותם תלשי מוזן וביגוד מפלים שנתנו ליהודים בהשראת וישי. אלה אשר נשללה מהם היכולת לעסוק במשלחי היר שלהם ובמקצועותיהם נתקלו בקשיים מסוגים שונים להשיב לעצמם את זכויותיהם ולחזור למעמדם הטבעי, ועדיין שוררת אווירה קשה של הערמת מכשולים על דרכם.

אולי ניתן ללמוד בצורה מדוקדקת על מצבם היהודים העגום בהווה במרוקו מתוך התרגום שאביא מדברים שהופיעו ב'עלון פררציית הקהילות היהודיות באלג'יריה' [Bulletin de la Fédération des Sociétés Juives d'Algérie] מספר 96, בספטמבר-אוקטובר 1944, בעמוד 20 ('העמודים המדוקנים')⁴². לצערנו עלינו להודיע לקוראינו ולידידינו במרוקו כי שירותי הצנזורה אוסרים עלינו לפרסם את האירועים הקשים אשר התרחשו בפרוטקטורט ואת המחאות שאירועים אלה גררו בעקבותיהם. הצנזורה לא חדלה להתקיים בניגוד להכרזות נציג הרפובליקה הצרפתית. אנחנו מוחים בתוקף כנגד הדיכוי הלא חוקי הזה של האמת בנוגע לאירועים הקשים אשר שוב נפלו להם קרבן אחינו בני רתנו האומללים.

אין ספק כי דברים אלה מכוונים לאירוע קשה אשר מצביע על האווירה האנטי-יהודית ששוררת מתחת לפני השטח בקרב השלטונות הצרפתיים, אירוע שהתרחש בט' באב האחרון (30 ביולי 1944), בעת שפרצו פרעות בצפון, עיירה קטנה המאוכלסת בעיקר ביהודים, בפרוורי פאס. הייל מאור⁴³ המשרת בצבא צרפת חולל פרובוקציה כלפי יהודי, ולפתע מספר גדול של חיילים פרצו לרבעים היהודיים והכו את הגברים, הנשים והילדים, פגעו בהם וכוזו את כתיהם כאשר הם הורסים מכל הכא ליד. היהודים ניסו להגן על עצמם ככל שיכלו ורבים מהם נפצעו קשות.

מנהיגי הקהילה התלוננו על כך בפני הרשויות הצבאיות והאזרחיות הצרפתיות ששלטו במקום, ואלה שילחו אותם מעל פניהם באופן הציני והמאיים ביותר, כאמרם להם שאין מה לעשות. בכך בעצם הם עודדו מעשים כאלה בעתיד. השלטונות הצרפתיים בצפון לא הסתפקו בכך שדחו את בקשת היהודים ואף היו מאוכזבים מכך שהיהודים העזו להגן על עצמם מפני ההתקפות הברוטליות של האנשים שתכננו ככל הנראה את הפוגרום מראש.

42 העלון, בעריכתו של עורך הדין אלי גזלאן, ממנהיגי הצינונות האלג'ירית, יצא לאור בשנים 1934-1948, לרבות בימי שלטון וישי.

43 הכוונה למוסלמי.

כעונש על 'החוצפה של הקרבנות', ציוו (הצרפתים) לצמצם את הספקת המזון, הלחם והמים ואת אמצעי הדלק לתאורה לאוכלוסייה היהודית למשך שלושה ימים.

יש להניח שאותם דברים שפורסמו ב'עלון פדרציית הקהילות היהודיות באלג'יריה' מכוונים גם לאירוע דומה אשר, כך מספרים, התרחש במקנס בספטמבר האחרון, במהלך ראש השנה היהודי, ועדיין לא התקבל על כך אישור.

זה המצב כיום במדינה אשר שוחררה על ידי בעלות הברית מן העול של וישי ושל הגרמנים, וזאת שנתיים אחרי השחרור וההשבה כביכול של המשטר הדמוקרטי והליברלי של הרפובליקה הצרפתית, כפי שהדבר נתפס על ידי רוב האוכלוסייה הצרפתית בצפון אפריקה.

חשוב שהגנרל דה־גול, ממשלתו והצבא, שלחמו בגבורה לשחרור מדינתם הכבושה והיקרה, ידעו מה מתרחש בשמם במאחו הראקציוני האחרון בצפון אפריקה על ידי כוחות האופל אשר רוחם ופעולותיהם בעבר אחראיות בעיקר להרס צרפת.

חשוב שגם מנהיגי בעלות הברית והמשקמים של העולם העתידי, אשר התחייבו באוזני העולם לחירות ולכיבוד האדם, ידעו מה קורה במדינה שכביכול שוחררה בחסות צבאותיהן ובחסות הממשל של בעלי בריתן, וזאת במשך יותר משנתיים...

מסקנות – התביעות היהודיות

יהיו אשר יהיו העבר וההווה, הרי אלה אשר מבקשים לכוון שלום ולהשיב את העולם לאיתנו חייבים לזכור כי יהיה זה אבסורדי לטעון שיש לקיים ולשמר את המצב הימי בימי של יהודי מרוקו, או לקבוע שהמרוקנים המוסלמים והיהודים יוגבלו ולא ייהנו מהזכויות והערבויות שמוענקות במדינתם לזרים...

אנחנו ראינו באכזבה רבה את הדרך שבה נציגי מדינה ליברלית כמו צרפת תפסו את המנדט המתרכת (civilizing mandate) שלהם כמרוקו במהלך שלושים השנים האחרונות. כיום לא יעלה על הדעת שהפרוטקטורט שוב יתעטף באצטלה של כבוד תאודטי בלבד למסורות ותיקות, אך כבר שחוקות, ואף לא שהסלטאן הריבוני וגופים דיפלומטיים והתחכמויות דיפלומטיות אחרות יבקשו לגבש ולחזק את שיטות העבר ואת התפיסות שאבר עליהן הכלח, ככל שהדבר נוגע לאנשים אשר האמנציפציה הרוחנית שלהם כבר התקבלה. גם לא ניתן לעלות על הדעת שהמדינות אשר מנהלות מאבק איתנים למען ניצחון החירות והליברליות יהיו מוכנות לשאת יומרות או תביעות שכאלה.

יהודי מרוקו מקווים שההכטחה שניתנה לעולם על ידי ממשלות בעלות הברית והגנרל דהיגול לכבד את כבוד האדם ואת העקרונות הדמוקרטיים, תכלול גם אותם במסגרת הזאת, ושלא ירחיקום מטעמים פוליטיים או בשל פשרות. הן היהודים והן המוסלמים במרוקו אינם מעוניינים שיכבדו מסורות אשר נוטות להביא אותם לשעבוד רותני ואזרחי ולשלול מהם את הזכויות הבסיסיות ביותר שזכאי להן כל אזרח.

מארגני [ועידת] ה'קונגרס היהודי העולמי' אשר עומד להיערך בנובמבר השנה⁴⁴ הזמינו שוב ושוב את הקהילות היהודיות מרחבי מרוקו לשלוח נציגים ולהשמיע את דברן. אין זה סביר שתישלח לקונגרס נציגות כלשהי שמוצאה ממרוקו, ואם אכן יגיע נציג כזה אין לצפות שהוא יוכל לדבר בחופשיות בנסיבות הקיימות. לעומת זאת אם יישלחו מטעם הקהילות המרוקניות נציגים [יהודים המתגוררים במרוקו] בעלי נתינות זרה, הם לא יוכלו להסביר את הבעיות הללו, שאין הם ערים להן כלל, משום שמעולם לא הפריעו להם.

ההרס העצוב והשיטתי של רוב הקהילות החשובות באירופה מחייב את היהדות להציל בדחיפות את כל הקהילות הרבות אשר עורן קיימות אך אינן יכולות לדבר בשם עצמן. לקהילות במרוקו עבר עטור תהילה, ותרומתן השפיעה מאוד על התרבות הימי ביניימית. בתולדותיהן הממושכות הן מעולם לא עברו תקופה קריטית ומסוכנת כל כך כמו זאת, שבעטייה הן צריכות לפנות לאחיהן במדינות החופשיות, וסמוכות ובטוחות שהם יאמצו את עניינן, ידברו בשמן, ויגנו על שאיפותיהן הצודקות שניתן לסכמן כדלקמן, תוך הדגשת הצורך בהתמודדות עם הבעיות של היהודים במדינה באופן כללי:

1. הבקשה היא שיהודי מרוקו יזכו באותן הזכויות והחובות המוטלות והניתנות

לאזרחים של המעצמה בעלת הפרוטקטורט ולזרים [בעלי הנתינות האירופית] החיים באותה מדינה. ואלה כוללות

א. שהם יהיו נתונים לסמכות כתי המשפט של מרוקו אשר פועלים בשם הסלטאן;

ב. שהוועדים המנהלים של הקהילות היהודיות יהיו חופשיים לבחור את חבריהם;

ג. שהייצוג של האוכלוסייה היהודית במנהל העירוני והממשלתי, בהווה ובעתיד, יהיה ביחס הולם למספר התושבים היהודים בהשוואה

44 הוועידה התכנסה באטלנטיק־סיטי שבארצות־הברית בחסות ה'קונגרס היהודי העולמי' בנובמבר 1944 כוועידת חירום לדין במעמד הקהילות היהודיות ועתידן אחרי השואה. השתתפו בה נציגים בכירים מהקהילות היהודיות בצפון אפריקה לצד נציגי קהילות משאר חלקי העולם.

למגורים אחרים של האוכלוסייה, ושהם נציגי האוכלוסייה היהודית) ייבחרו כיאות על ידם;

ד. שהממשלה תספק בחינם לכל מגורי האוכלוסייה ללא הכרל של אמונה, לאום או גזע ולימודים בכתבי ספר ציבוריים מתאימים;

ה. שכתבי החולים ומוסדות אחרים לסיוע סוציאלי יכוננו על ידי הממשלה לשימוש האוכלוסייה כולה ללא הכרל גזע, לאום או דת או הגבלה כלשהי;

2. שהאוכלוסייה היהודית של מרוקו תיהנה מאותן זכויות מיעוטים שהוענקו למיעוטים במדינות האירופיות, ושהיו לכך ערבויות על ידי פיקוח בין־לאומי דומה לזה שנכלל בהסכמי השלום ובתכניות השיקום העולמי.

הצורך בהתמודדות עם הבעיה היהודית במדינה זו בכלל הוא פועל יוצא מן העובדה שהאוכלוסייה היהודית של מרוקו הייתה מאות בשנים גוש גזעי, אתני, תרבותי והיסטורי אשר אחרותו נשמרה חרף המחלוקות הפוליטיות באימפריה המאורית והחלוקה (הקולוניאלית) לשלושה אזורים פרוטקטורט וההגבלות הנובעות מכך אשר הוטלו על התפתחותה הטבעית.⁴⁵

יהודי מרוקו היו מאז ומתמיד נכס רוחני וחומרי למדינה. הם היו ועודם נאמנים מאוד לסלטאן וכן למעצמות הפרוטקטורט, והם מצפים מהם לאהדה ולהבנה ולמתן מענה לשאיפותיהם הצורקות.

נובמבר 1944

מקור: ארכיון הג'וינט, מכל 327 / 1943-1945, תרגום של מחבר המאמר מאנגלית)

45 הכוונה לאימפריה השריפית־העלאוית המוסלמית במרוקו. באשר לחלוקה הקולוניאלית של מרוקו: בין מרס לנובמבר 1912 חולקה מרוקו לאזורי חסות (פרוטקטורט) בין צרפת (מרוקו הצרפתית בדרום המדינה ובמרכזה) לבין ספרד (מרוקו הספרדית בצפון). בדצמבר 1923 נקבע מעמדה של טנג'יר (אף היא בצפון מרוקו) כאזור השפעה נפרד וכעיר בין־לאומית. רק במרס 1956 אוחדו מרוקו הצרפתית והספרדית תחת הסלטאן השריפי, ובאוקטובר באותה שנה סופחה טנג'יר למרוקו העצמאית ומעמדה כעיר בין־לאומית בוטל.

מסמך 2: על אודות חיי הפליטים במרוקו הצרפתית

דוח הביקור במרכז הפליטים הצפון אפריקני של אונרר"א כפדאלה שליר קזבלנקה, 28-29 יוני ו-2-5 ביולי 1944, נשלח על ידי ה'ג'וינט', 1 באוגוסט 1944, מאת מרדכי קסלר [מעובדי ה'ג'וינט' כמגרב]

מרכז הפליטים הצפון אפריקני המופעל על ידי אונרר"א, והמנוהל בידי מוזס ו' בקלמן,⁴⁶ [המשמש] כראש המרכז, ממוקם [כפדאלה] במרחק של כ-70 ק"מ מן העיר קזבלנקה, במחנה אשר הוקם במקור על ידי צבא ארצות-הברית ונקרא מחנה 'מרשל ליוטי'.⁴⁷ המחנה הוא מתנה צבאי טיפוסי ומורכב מבניינים ולצדס אוהלים צבאיים. אני ביקרתי במחנה ב-28 וב-29 יוני (1944) למשך מספר שעות מדי יום ואחד כך שבתי לביקור בן שלושה ימים בין ה-3 ל-5 ביולי כדי שאוכל להיות עד לניהול המלא של המחנה כפי שניתן לצפות בו בהתנהלות היומית ממועד היקיצה ועד לעוצר. הקבוצה הראשונה של הפליטים הגיעה למחנה ב-11 במאי מספרד. הם מנו 38 איש בקבוצה הראשונה. הקבוצה הגדולה יותר הגיעה ב-22 יוני והיא מנתה 572 איש. הפליטים מכונים על ידי צוות המחנה דיירים. הימים הראשונים נועדו במיוחד להסדרת ההתמקמות ולתשואל על ידי אנשי הביטחון הצרפתים. צוות אונרר"א מורכב מאנשי סגל כריטיים ואמריקנים, שלושה מהם מתנדבים אשר מייצגים סוכנויות כגון 'ארגון

46 אונרר"א (UNRRA), 'סוכנות הסעד והשיקום של האומות המאוחדות' (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), נוסדה בנובמבר 1943 כדי לסייע לפליטים ולאזרחים, בין השאר פליטים ואזרחים של בעלות הברית במדינות המשוחררות באירופה, בצפון אפריקה ובאסיה. בימה האחרונים של מלחמת העולם השנייה ולאחריה סייע הארגון בטיפול במיליוני עקורים ופליטים, בהצרתם למולדתם או בהגירתם לארצות אחרות. בקלמן (1906-1955), עובד ה'משרד האמריקני לשירותים אסטרטגיים', נשלח בשנת 1943 לנהל מטעם אונרר"א את מחנה 'ליוטי' לפליטים. בשנים 1951-1955 שימש מנכ"ל ארגון ה'ג'וינט' היהודי-האמריקני לפעילויות מחוץ לגבולות ארצות-הברית, ועמד בראש המשרד של ה'ג'וינט' לענייני אירופה וצפון אפריקה, שמושבו היה בפריז.

47 המחנה לפליטים כפדאלה נקרא על שמו של הנציב הכללי הראשון האגדי בפרוטקטורט הצרפתי, לואי-הובר-גונזלו ליוטי, אשר שלט במרוקו הצרפתית בשנים 1912-1925. דוח יש טעות בציון מיקומו של המחנה - כדאלה מרוחקת 24 ק"מ מקזבלנקה.

הקווייקרים' וה'ועד לפליטים יהודים' בבריטניה.⁴⁸ הרופא ואשתו, מר וגברת הגרטי (Haggerty), הם בריטים. האנשים האחרים בצוות הם אמריקנים. יחד עם מר בקלמן שותפים בניהול המחנה מר נט קמבל (Campbell) ועוזרו מר תומס קופ (Cope). אני אינני יודע לבטח מה התארים והמטלות המדויקים של כל האנשים הללו, אבל אני מזכיר את שמותיהם ככל שהם עולים בזיכרוני. חלק מהמקומיים מועסקים בסיוע בעבודה הדורשת מיומנות, כגון ניהול ספרי החשבונות ועבודה שמכונה פה הספקת סעד (Commissary Assistance). משרד ההספקה הזה כפוף לגברת אמריקנית ששמה סו סדאו (Sadow), שלה ניסיון רב בתכניות הזנה ובפעילות עם קבוצות סעד במחלקה לרווחה ציבורית של העיר ניויורק. השמירה על המחנה וחלק מעבודות הבנייה והתחזוקה הקשות נתונים בידי קבוצה של שבויי מלחמה איטלקים לשעבר, המונים כארבעים, אשר נשארו במחנה לאחר שהחיילים האמריקנים עזבו, כדי להכשיר את המחנה לקראת האנשים שעמדו להגיע אליו. המחנה ממוקם בחלקת אדמה שטוחה בטולת עצים ומוקף בגדרות תיל דוקרני. בכמה מקומות בולטים הוקמו מגדלים לצורך השגחה ופיקוח, ויש שני שערים שמופקדים עליהם שומרים, בצפון אחד ובדרום אחד. הדרך הראשית היא דרך אספלט ששמה 'ברודוויי (Broadway)', כך כונתה על ידי דיירי המחנה הקודמים. כמה עורקי כבישים חוצים את הדרך הראשית מדי כמה מאות רגל, והשמות שנתנו להם הם רחוב 14, רחוב 33 וכו'. בקצה הרחוק של הרחוב הפונה אל המחנה מצוי מבנה אבן גדול וארוך ולו שער ראשי במרכזו ואגף ימני ואגף שמאלי. זהו אולם המיועד לפעילות בשנות הפנאי. הוא מכיל שולחנות וספסלים וכן לוחות מודעות, אח מרכזי, קנטינה (שם הדיירים יכולים לרכוש לעצמם פריטים) ובקצה אחד בימה שעליה פסנתר קטן. בחלק האחורי של האולם בחוץ יש מרפסת אשר

48 'ארגון הקווייקרים' הוא 'ועד הידידים האמריקנים לסיוע' (American Friends Service Committee, AFSC). וה'ועד לפליטים יהודים' (Committee for Jewish Refugees) פעל בחסות ההנהגה היהודית באנגליה. תנועת הקווייקרים, תנועה נוצרית דתית שנוסדה במאה השבע עשרה באנגליה, ושרוב חבריה כיום חיים בארצות הברית, נחשבת לאחת מתנועות השלום הנוצריות (לצד כנסיית האחים, המנוניטים והאמיש), ובלטה במיוחד לאורך השנים בארגון עבודה מיומנת וסוציאלית ברחבי העולם לסיוע לפליטים ולמגע מלחמות. ארגוניה, בעיקר 'ועד הידידים האמריקנים לסיוע', סייעו לפליטים יהודים שהגיעו לחופי מרוקו. אחרי מלחמת העולם השנייה זכתה התנועה בפרס נובל על פעילותה.

נשקף ממנה הנוף, וניתן לראות משם את האוקיינוס (האטלנטי) דרך גדר התיל. זוהי נקודה פופולרית מאוד במהלך השעות שבהן צלו של הבניין נוטה בכיוון הזה. אפשר גם לראות משם את שקיעת השמש. משני צדי עורק התחבורה הראשי מצויים מה שהיו הקסרקטינים, בגדלים שונים, ופניהם אל הדרך. הם משמשים לפעילויות שונות במחנה וכן למגורים. הבניינים משמשים אולמות שינה לרווקים ולרווקות. קבוצות המשפחות והזוגות הנשואים הופנו לשינה באוהלים. התקווה הייתה שניתן יהיה לחלק את הקסרקטינים לחרדים עבור המשפחות, אבל לא נמצאו עץ ולוחות מתאימים לשם כך. הסידור הקיים הוא הדבר הטוב ביותר שניתן היה לעשות לפחות בשלב הזה.

כל אדם מקבל מן המחנה בהגיעו מזרן קש, שהוא מזרן מלא בקש נקי, שתי שמיות, שני סדינים, רשת נגד יתושים, מגבת ומנורה לכל אוהל. המוטות סביב המיטה הם בגודל של שניים על ארבעה (מטרים) ומתוחה עליהם רשת מתכת, שעליה מניחים את המזרן. למרגלות המיטה ולמראשותיה יש מוטות רוחב בצורת T אשר תומכים ברשת נגד היתושים. חלק מן השימושים של הבניינים האחרים המצויים לאורך הדרך הראשית הם למיטב זיכרוני בניין בית הספר, בניין הסעד (הכולל את הסדנה והמשרדים של אנשי הסגל אשר עובדים עם הדיירים המקומיים), בנייני מנהלה (המשרדים של בקלמן, קופ וקמבל), המרפאה, בית החולים, המרפאה לתינוקות, הספרייה, חדר האוכל ויחידות המטבח (שלושה מביניהם היו בשימוש כאשר ביקרתי במחנה), מחסן לאספקה, מחסן למצרכי מזון, חדר מקלחות, כתי שימוש, מקומות המגורים של אנשי הסגל ועוד.

מאחר שהמחנה איננו תפוס כולו על ידי הדיירים, השומרים האיטלקים משתמשים בבניינים שבחלק המרוחק של הדרך, ליד הכניסה למחנה. הם גרים שם בקסרקטינים, ויש להם התנאים ההיגייניים וסידורי המטבח משלהם וגם הנהגה משלהם.

אנשי הצוות הופקדו על מחלקות שונות כך שניתן יהיה לספק את כל הצרכים של הדיירים. ואלו הם: ההיבט של הסעד והרווחה מר פיינמן (Feinman), החינוך מר ברוקבנק (Brookbank), תכניות העבודה מר פירס (Pierce), בריאות ד"ר הגרטי, וסו סדאו הספקת סעד. כמעט כל חברי הצוות מדברים יותר משפה אחת, דבר המאפשר עבודה ישירה עם הדיירים שלהם.

הצוות הרפואי מורכב מן הרופא, מאשתו, אשר משמשת כאחות, ומאחות נוספת (שהיא מתנדבת מכת הקווייקרים). השימוש בבית החולים הצבאי בעיר קובלנקה אפשרי במקרי חירום. בקבוצה הראשונה שהגיעה למחנה התעורר צורך מידי בניתוח לכריתת תוספתן ובלידה, ואלה היו מקרי האשפוז הראשונים של הדיירים.

יש כמה מזכירות וכמה פקידים. אני חושב שאלה אמריקנים, למעט בחורה אחת שהיא מקומית (והם מדברים כמה שפות).

הקצבת המזון למחנה נתונה בידי הצבא האמריקני. הם מקבלים את תלושי המזון מסוג C, שבדרך כלל מיועדים לשבויי מלחמה. האספקה מאוכסנת במחסנים בקזבלנקה, ומדי שבוע ומדי פרק זמן קצר מגיעים משם למחנה מצרכים לפי הצורך. למחנה יש גם שלוש מכונות נוסעים ושש משאיות העומדות לרשות האנשים שם לצורך הובלה.

דיירי המחנה אורגנו על ידי מנהלת משרד הספקת הסעד כדי שיוכלו לבשל את ארוחותיהם ולהפעיל את חררי האוכל וגם לתחזק אותם. התפריטים נקבעים מראש, ולכל יחידה ניתנת הקצבת מזון יומית שממנה הם מכינים לעצמם את התפריט היומי. הם מקבלים הוראות, ובדרך כלל הצוות עובר יחד היטב כדי להכין את הדרוש. בהתחשב בעובדה שאנשים אלה לא התמחו בבישול, ולמעט חלק מן הנשים לא היה להם עד עתה שום ניסיון בבישול, בסופו של דבר תוצאות מאמצייהם משכיעות רצון.

חדר אוכל נפרד הוסדר לצוות במסעדה מחוץ למחנה. משאית מובילה אנשי צוות מן המחנה למסעדה, בעוד אחרים נשארים ואוכלים יחד עם הדיירים – כך שהסדר הזה מאפשר השלמת מזון וכן מגוון רחב יותר משניתן לקבל במחנה בקטגוריית מזון מסוג C. משאית המחנה מחזירה את האנשים בתוך כשעה.

כל אדם כשיר אמור לעבוד במחנה באחת מן העבודות הנדרשות לניהול ולארגון של המחנה. כל אדם שהגיע למחנה רואיין על ידי מנהל העבודה פירס (הבריטי שהוא מתנדב מכת הקווים), ולכל אחד נמצאה מלאכה שתאים למיומנותיו, ואם איננו מיומן, על פי צורכי השעה. לדיירים משלמים שכר על עבודתם לפי שעה, והם אמורים לשלם למחנה מן השכר שהם מקבלים את עלות החזקתם. בסוף כל שבוע חשבונאי המחנה והפקיד מחלקים את השכר לדיירים, והניכויים נעשים מראש; היתרה נמסרת לכל אחד ואחד בפרנקים צרפתיים. הם משתמשים בכסף גם כדי לרכוש לעצמם הספקת מזון נוספת מן הקנטינה. הם רוכשים גם בגדים נוספים כאשר הם זקוקים לכך, דברי דואר, או אפילו חוסכים לצרכים אחרים. תלושי המזון חולקו לכל אחד כך שכולם יקבלו מספר שווה, והכמות שהם מקבלים בעצם שוות ערך לסכום שמתאפשר, ושנקבע על פי תקציב אונרד"א במזומן לכל אדם. הצוות סבר שעבודה תמורת תשלום היא חוויה בריאה יותר מאשר קצבת כסף שתינתן באורח גורף לכולם.

הצעירים יותר גם הם מקבלים תשלום, וגובים מהם את הדרוש בצורה יחסית. קצבאות ספציפיות ניתנות לאנשים שהם זקנים מכדי לעבוד או מוגבלים. אבל גם לאנשים האלה נמצאות משימות קטנות אשר הם מסוגלים לבצע.

בשבוע הראשון כאשר הגיעו דיירים למחנה חלק מהם היו חסרי כסף לגמרי והיו זקוקים לכגדים ולפריטים אחרים. במקום לתת להם זאת בחינם, הם קיבלו הלוואה ואמורים היו לשלם אותה חזרה בשעה שיוכלו לעשות כן. בתקופה שבה שהיתי במחנה הוחזר חלק מן ההלוואות. היה מעניין לראות שחלק מהדיירים הופתעו מכך שצריך להחזיר את ההלוואות. אחד מהם אף רץ למשרדו של מנהל הסעד כדי לומר לו שארם מסוים רצה לשלם עבור נעליו. הוא התרגז מאוד ואמר שהוא מופתע מאוד מן הפעולה הזאת. מנהל הסעד הסביר כי הוא מצפה שאנשים שקיבלו הלוואות יחזירו אותן כמועדרן. מובן שלסגל היה אמון רב יותר מאשר לדיירים במה שהאחרונים [כלומר הדיירים] יהיו מסוגלים לעשות למען עצמם.

חלק מפעילויות העבודה שחזיתי בהן כאשר הסתובבתי במחנה הן עבודות לבלרות, סבלות, ניקיון, בישול, עזרה במטבח, עזרה לאחיות, שליחויות, סיורים, נהיגה, חקלאות, שרברבות, תחזוקת תנורים, גלחים וספרים, מורים, עבודת תפירה, חנוונות, שוער, נגרות וכו'. בסוג כזה של קהילה יימצא כמעט כל סוג של עבודה, אשר תצריך תרומה של כל אדם ותתרום לרווחה של חיי הקבוצה.

רוב הדיירים הם יהודים ספרדים, והיתר הם בני לאומים שונים ואנשים חסרי נתינות [apatridel]. אני מצאתי את הלאומים הבאים שהיו במחנה. ניתן להשיג רשימה מלאה של המוצא של הדיירים, שאעביר בהקדם. בכל אופן רשמתי לפני את מה שהופיע ברישומים המקוריים של המחנה. ואלה הלאומים: יוגוסלבים, ספרדים, צרפתים, תורכים, יוונים, פולנים, אוקראינים, גאורגים, צ'כים, רוסיים, הונגרים, גרמנים, איטלקים, ארגנטינים, סינים, רומנים, קובנים, שווייצרים, בולגרים, דנים, אוסטרים, סנטה-דומיניקנים, קוסטה-ריקאים, לבנונים, לוקסמבורגים ועוד. ההתפלגות הדתית היא כדלקמן:

72%	• יהודים
13%	• קתולים
5%	• יוונים-אורתודוקסים
2%	• פרוטסטנטים
1%	• בודהיסטים
7%	• לא הצהירו על דת כלשהי

קבוצות הגיל במחנה הן כדלקמן:

6%	• 0-10
13%	• 11-20
16%	• 21-30

17%	• 40-31
19%	• 50-41
16%	• 60-51
10%	• 70-61
3%	• 80-71
1%	• מעל 80

30% מדיירי המחנה היו בני יותר מ־50 ו־18% ילדים ובני נוער

אשר לקבוצות הילדים הצעירים יותר בגיל בית הספר, הם טופלו בידי מנהל החינוך בסיוע כמה נשים (במחנה) אשר צברו ניסיון בהוראה או שפשוט גידלו את ילדיהן. כמה קבוצות אורגנו בהתאם לגילן, והכוונה הייתה להכין את הילדים בגיל בית הספר לכך שיוכלו להצטרף בסתיו לבתי הספר בקזבלנקה. המקצועות נלמדו כולם בצרפתית. לא כל הילדים מדברים שפה משותפת.

רוב הקבוצה של היהודים הספרדים דוברת ספרדית. הם מכינים צרפתית כמעט כולם, חלק קטן מדבר גרמנית, קצת רוסית ונעשו ניסיונות לדבר אנגלית. אני לא שמעתי מישהו מדבר ביידיש. את ההודעות שתולים לידיעת הדיירים מנסחים בכמה שפות.

שודרת במחנה בביור אווירה של שיתוף פעולה מצד רוב הדיירים. לחלק מהם העבודה היא 'חוויה' שלא חוו זה זמן רב. לפני תקופת הנדודים שלהם עסקו רובם בתיווך או בפעילויות סחר. הקבוצה הספרדית, שרובה מוצאה מסלוניקי שביוון, ושהייתה מרוכזת במחנה ריכוז גרמני במשך יותר משנה, בסך הכול הייתה צריכה להיות בקסרקטינים שלה ולהעביר את הזמן, כך שלקבוצה הזאת העבודה ובעיקר עבודת כפיים היא דבר חדש. רובם היו בארץ המוצא שלהם תנוונים, סוחרים זעירים, רוכלים ועקרות בית.

לאחר הבריקה הביטחונית שביצעו הצרפתים יש לקוות שדיירי המחנה יוכלו לעשות אחד מן הדברים הבאים:

1. למצוא תעסוקה בקזבלנקה ובסביבותיה, דבר שיאפשר להם לקבל תעורת זהות ולחיות בעיר, אם יוכלו למצוא במקום מגורים.
2. לעבור לגור עם בני משפחה במידת האפשר, משום שלחלק מהם יש ידידים או קרובים בקזבלנקה.
3. להגר אולי לארץ־ישראל, לקנדה, לארצות־הברית או למקומות אחרים.
4. יש לצפות שחלק מהגברים ירצו להצטרף ל'לגיון הזרים' *The Foreign*

49] Legion, או ל'חיל החלוץ הבריטי' [British Pioneer Corps],⁵⁰ או לקבוצות צבאיות אחרות של בעלות הברית.

5. אשר לגברים המבוגרים יותר, התקווה היא שיתאפשר לשכן אותם בבתי אבות בקובלנקה אם ניתן יהיה למצוא עבורם מקומות או לארגן למענם יחידה.

6. אחרים מבקשים לשוב לארצות המוצא שלהם בהקדם האפשרי: היוונים, האוסטרים וכו'.

7. התקווה שלנו היא שגם אם חלק מהאנשים יאבדו את עבודתם או לא יוכלו למצוא תעסוקה, הם בכל זאת יוכלו להישאר בקובלנקה אם יקבלו סיוע מהמשרד שמרכזו בעיר זו.⁵¹ ובניהולה של הלן קאוס] בן-עטר ונציגת ארגון ה'ג'וינט' בצפון אפריקה].

אני דנתי באפשרויות השונות הללו עם מר בקלמן ומר פיינמן (האחראים לענייני הסער) ואמרתי להם עד כמה משרדנו (ה'ג'וינט') נכון באמצעות גברת בן-עטר לשתף פעולה בכל דרך אפשרית. מאחר שגברת בן-עטר לא הייתה בקובלנקה, לא דיברתי אתה על התכניות הללו עד שפגשתי בה באלג'יר יום לפני שיצאה מהעיר הזאת כדי לשוב לקובלנקה. על פי תכניתה היא תהיה בעיר ותדבר עם בקלמן ותיפגש עם האנשים כדי לסייע להם למצוא תעסוקה בהקדם האפשרי לאחר שיניחו להם לצאת מן המחנה.

בעיית מציאת בית אבות למבוגרים שביניהם היא בעיה קשה. אין בית אבות יהודי בעיר. בית האבות הצרפתי מלא ויש לו רשימת המתנה. היה מי שהציע כי בתי הספר המקומיים של 'אליאנס' ישמשו כבתי אבות, ואכן ניתן לעשות זאת במהלך חודשי הקיץ, כאשר אלו אינם בשימוש לצורכי הוראה, אבל הכעיה תשוב ותצוץ כאשר יתחדשו הלימודים בספטמבר. גברת בן-עטר מתכוונת לדבר גם על כך עם מר בקלמן כדי לראות מה ניתן לעשות בעניין.

49 הכוונה ל'לגיון הזרים הצרפתי', שנוסד בצרפת על ידי המלך לואי פיליפ בשנת 1831 לשם תמיכה במלחמה ובתהליכי ההשתלטות של צרפת על אלג'יריה. מאוחר יותר לחם הלגיון במלחמת קרים, במקסיקו ובאיטליה. הלגיון היה פעיל מאוד בימי מלחמת העולם השנייה במבצעים צבאיים במזרח התיכון וצפון אפריקה. חלק מאנשי הלגיון שמר אמונים לצרפת החופשית וחלק לצרפת של וישי.

50 'חיל החלוץ הבריטי' היה יחידה צבאית בריטית, בדומה ל'לגיון הזרים הצרפתי'. הוא פעל בחסות בעלות הברית לשמירת היציבות במרוקו לאחר מבצע 'לפיד'.

51 הכוונה לאונר"א ורועותיה.

משפחה של פליטים יהודים עולה לאנייה בדרכה מצפון אפריקה לפלשתינה, יציאת
הפליטים התאפשרה הודות לשיתוף פעולה בין ארגון ה'ג'וינט' לבין בעלות הברית.
באדיבות ארגון ה'ג'וינט', ניו-יורק

- בשעות הפנאי שיש לדיירים קיימות אפשרויות כדלקמן, וגם אחרות יוסדרו עבורם עם חלוף הזמן:
1. ספרייה. אחד הבניינים הקטנים יותר הוסכ לספרייה וכ-200 ספרים, רובם באנגלית, עומדים שם לרשותם. את הספרים סיפק משרד הקווייקרים באלג'יר.
  2. עיתונים ומגזינים. עיתונים יומיים עומדים לרשותם באולם האירועים החברתיים מדי יום. כמה מגזינים, רובם ספרות ממשלתית בריטית ואמריקנית, גם הם מצויים על השולחנות במקום שבו אנשים נוהגים להתכנס.
  3. אולם האירועים. שם אפשר לשאול משחקים, יש פסנתר על הבימה, יש שולחנות למשחקי קלפים, שח ורמקה, לוח מודעות, שולחנות לכתובה וקנטינה.
  4. עיתון המחנה. אורגן עיתון של המתנה, וחלק מן הדיירים שהם בעלי ניסיון בתחום זה הביעו התעניינות, ואנחנו מקווים שבסיוע מכונת השכפול חלק מהם בעצם ייצרו 'ביטאון' בכמה שפות לשימוש דיירי המתנה.
  5. כיתות לימוד אנגלית הוקמו למבוגרים ולילדים. קבוצות שפה אחרות יאורגנו כאשר יימצאו מורים ותלמידים. בפגישה הראשונה של קבוצת לומדי האנגלית הבוגרים נמנו שמונים איש. המורה הוא אחד הדיירים ששימש בעבר מרצה באוניברסיטת וינה, ושלימד אנגלית במשרדי ה'ג'וינט' במרדריד.
  6. חינוך גופני לקבוצות של ילדים ומבוגרים. יש מאמץ להשתתף במשחקים ובפעילויות ספורט. במחנה יש ציוד ספורט מסוגים שונים, מאלה שמשתמשים בהם בצבא האמריקני, משחקי חוץ, לרבות חמישים זוגות של כפפות אגרוף של הצבא האמריקני.
  7. פעילות דתית. חלק מן האנשים ארגנו קבלת שבת בסוף השבוע הראשון במחנה. קבלת השבת נערכה בבניין בית הספר, ותפילות יומיות גם הן נערכו... הקבוצה הקתולית הגישה בקשה למקום לעריכת תפילות וכך גם קבוצות דתיות אחרות.
  8. במחנה לא נמצאו עצים או מקומות לטייל בהם. עם זאת יש פעילות של הליכה וטיולים סביב הדרכים הראשיות וחלק מן האנשים מתרכזים מאחורי אולם האירועים החברתיים כדי לצפות בשקיעת השמש. נראה כי הילדים מאושרים ועליזים כאשר הם משחקים באורח טבעי ואינם מוטרדים מן המבוגרים שסביבם ומן השומרים האיטלקים אשר מסתובבים אוחזים רובים.

[אשר] לביגוד, רוב הדיירים הביאו עמם אספקת ביגוד פשוטה ורבה אבל לא היה להם אותו ביגוד עבודה הדרוש לסוג זה של חיי מחנה, ונעשו מאמצים לארגן להם בגדי עבודה מתוך האספקה של המחנה – גם ביגוד כללי וגם בגדי עבודה. מדובר בפריטי ביגוד כגון סיגרים, כובעים, מגבות לעבודה במטבח, כגדי ילדים ועוד. בגדים אלה הוזמנו והותאמו כמתפרה, חלקם אוחסנו במחסן הבגדים. אפשר בהחלט לספק חלק מהצרכים המיוחדים העשויים להתעורר, כגון תיקון הבגדים. כל אימת שניתן הרבר, נמכרים הבגדים לדיירים. הם עשויים לשלם במזומן או להסדיר הלוואה שיחזירו מאוחר יותר מהשכר שיקבלו. באופן זה התקווה שלנו היא שנוכל למנוע את התחושה של קבלת דברים חנם ללא תמורה. [כך] נעודר תחושה של אחריות לטיפול בפריטים אשר הם רוכשים, משום שהם משלמים עבורם מתוך השכר שלהם.

הקנטינה מספקת את המוצרים הרגילים של צבא ארצות-הברית באותם מחירים נמוכים שזוכים להם החיילים. האספקה הזאת כוללת פריטים כגון טבק, סבון, מברשת שיניים, בולים, חומרי הברקה, מסרקים, ממתקים לילדים, צורכי גילוח ודואר וכו'. לכל אדם יש פנקס תלושים אשר מהווה ערובה לשוויון בחלוקה. חרף פנקס התלושים התעוררו התרגשות ואף זעם רב בשעות הראשונות של פתיחת הקנטינה. נראה שהדיירים סברו שלא יהיה די במוצרים עבור כולם. חרף דברי ההרגעה של האחראי [לקנטינה] שיש די לכולם, היה צורך לסגור את הקנטינה ולפתוח אותה מאוחר יותר עד שאנשים יירגעו ויכינו שיש די לכולם...

במרוצת השבוע הראשון במחנה הודיעו להם על ערב בידור. חלק מן הדיירים התנדבו להופיע לפני הדיירים האחרים, ואכן הם הפגינו מגוון של כישרונות. בערב ה-4 ביולי ארגנו הופעה נוספת. הקונסולים של צרפת, בריטניה וארצות-הברית היו האורחים באותו ערב ודיברו באוזני הדיירים על אודות מטרת המחנה ומסרו ברכות מטעם הממשלות שהם מייצגים. הנציג של IGCR,⁵² ולנטין סמית (Smith), נשא דברים אף הוא. מעניין שרוב הדברים נישאו בספרדית. שני קטעים יהודיים נכללו, האחד שירת 'התקווה' על ידי מקהלה כקטע הפתיחה, ובהמשך התכנית עיבוד של השיר 'אלי אלי' ביידיש. התכנית הזאת אורגנה על ידי אחד מן הדיירים אשר היה בעל ניסיון בתאטרון. הקטעים כללו קטעי מקהלה: קבוצה של עשר בנות ותמישה בנים מבין הדיירים

52 Intergovernmental Committee on Refugees, ארגון בין-לאומי בחסות בעלות הברית שטיפל בפליטים ואף סייע באיתור בני משפחה שאבדו.

של המחנה, קטעי נגינה בפסנתר, קטעי סולו קוליים, קטעים קומיים, חיקויים והפעלה של מנחה מבין דיירי המחנה.

...לקחו אותי לביקור בכנייני המרפאה ובבית החולים [של המתנה]. ד"ר הגרטי יחד עם רעייתו והאחות מטפלים בכריאות ואנשי המחנה. המטופלים ממתנים מחוץ למרפאה, וכאשר הם נכנסים לבניין סייעת האחות ממלאת כרטיס שבו היא רושמת את כל הביקורים והטיפולים שכל אחד מקבל. יש שני אגפי אשפוז, אגף בידוד או שניים, יחידת רחצה שלשם יכולים להגיע התינוקות והילדים מדי בוקר כדי לרחוץ באמבט מים חמים. האימהות רוחצות אותם בבוקר, מביאות עמן סכונ ומגבת ומקבלות אבקה לאיבוק התינוקות ואספקת תרופות נחוצה מידי הסייעת של האחות אשר עובדת באותו יום. רק לילדים מספקים מים חמים לצורך רחצה, לפחות בימים הראשונים של השהייה במחנה. הילדים שאני הייתי עד לרחצה שלהם נראו בריאים, והאימהות בהחלט פעלו כפי שצריך לפעול בטיפול בילדים.

שאלתי את הרופא מה הן המחלות העיקריות הרווחות בין הדיירים. הוא אמר לי שככל הנראה המחלה העיקרית היא יתד לחץ דם כתוצאה מעצבנות, מתח והתרגשות. הוא סבר שבשבועות שלאחר מכן תחול ירידה ביתר לחץ הדם כאשר האנשים יתרגלו למחנה והדברים יורמו מאליהם. היו כמה מקרים של תת-זוונה אבל לא רבים כל כך כפי שניתן היה לשער. היו מקרים בודדים של רעב או תיאבון מופרז, כמו של האישה המבוגרת אשר נהגה לאכול בכל ארוחה שלוש מנות. הרופא סבר שהיא לא זכתה קודם לכן למזון מספיק ועכשיו היא ממלאת את החסר כל עוד זה נראה לה זמין. אולם יש להניח שברגע שתשבע ותראה שהמזון מצוי, תחזור למנות המזון המקובלות לגבי אישה בגילה.

הזקנים נוטים ללקות במחלות האופייניות לזקנה, ויש שעות ביקור להתייעצות וגם סידור לביקורי חירום אצל אנשים חולים במקום מגוריהם במחנה במקרה הצורך.

המחסן הרפואי מלא ומצויד היטב. יש מקרר הפועל על קרוסין ושם מחזיקים את החיסונים הדרושים. הבדיקות והחיסונים הרפואיים נערכו במהלך השבוע הראשון לשהייתם של האנשים במחנה, כך שכל הדיירים קיבלו את הטיפול הדרוש כמה שבועות או חודש לפני שהגעתי. במהלך ימי ביקורי אכלתי את ארוחותי למעט ארוחת בוקר בחדר האוכל של המחנה יחד עם הדיירים. משתמשים שם בשיטה הצבאית של עמידה בתור. כל אדם צעיר או מבוגר מחזיק בידי את ערכת האוכל שלו, המורכבת ממעין שתי קערות, מספל, מסכין, מזלג וכף. כל אדם חייב לשטוף את הערכה שלו לפני כל ארוחה ואחריה בחביות המים החמים הממוקמות מחוץ לחדר האוכל. אחרי כן הוא יכול להצטרף לתור לחדר האוכל, שם הוא מקבל את מזונו בדלפק ומתיישב

לשולחן פנוי. בסוף הארוחה הוא יוצא עם ערכת האוכל שלו בדלת אחרת, שוטף אותה שוב במים שבחביות, ואחר כך הוא טובל את הערכה במי השטיפה ומסיים בכך את המלאכה.

התקווה היא שניתן יהיה לחלק את המזון באורח שונה, בסגנון משפחתי, אבל זה עלול לגרום לחילופי כלים ולסכנת דיונטריה, כך שהצבא והאמריקני החליט שהעמידה הזאת בתור היא הדרך המתאימה כרגע.

בהתחלה חדר אוכל אחד שימש לכול. אחר כך ארגנו חדר אוכל נוסף וכעת גם חדר אוכל שלישי. מכל אחד מהם מספקים מזון ל-150-200 איש. עובדי המטבח בחדרי האוכל בדרך כלל אוכלים את ארוחותיהם לפני שהאחרים מגיעים. באחד מחדרי האוכל ראגו לשירות מיוחד לילדים ולזקנים. אלה שצעירים או זקנים מכדי לשאת את המזון בכוחות עצמם ולהמתין בתור, מתיישבים אל השולחנות, ומלצרים ומלצריות מביאים את המזון לכל אחד מהם בערכת האוכל הפרטית שלו. רוב הילדים מסוגלים לשאת את מזונם אל השולחן למעט המקרים הרגילים של נפילה בדרך או התזה. אבל הם מתרגלים לכך ואוהבים את האחריות של ההתייחסות אליהם כאל מבוגרים.

מדרגם של תפריט מן ה-4 ביולי יום שישי. ארוחת בוקר: דגנים מבושלים, דייסה, חלב, קפה, לחם לבן וסוכר. ארוחת צהריים: בשר משומר (corned beef), בשר קצוץ, תפוחי אדמה, גזרים, תאנים, ריבת דוברבנים, לחם לבן. ארוחת ערב: מרק ירקות, תרד, חמאת בוטנים, לחם לבן, תה, סוכר ופודינג (custard).

הרגלי האכילה של הדיירים מעניינים למדי. למשל כאשר מגישים להם תפוחי אדמה ייתכן שיתעורר הצורך לבשלים בקליפותיהם כדי לחסוך במזון וגם כדי לשמר את ערכו התזונתי המלא של המזון הזה. אבל לדיירים הפליטים הדבר מזכיר את הדרך שבה נתנו להם לאכול תפוחי אדמה במחנות העבודה והריכוז והם הביאו זאת לתשומת לב התזונאי, והלה אמנם כיבד את החוויות שעברו הפליטים, אבל גם מעוניין לחסוך במזון ולספק להם את הערכים התזונתיים המרביים הזמינים. אז התעורר הצורך החינוכי להסביר לדיירים שעליהם עכשיו להתייחס אל הדברים באור חדש למרות חזויותיהם מן העבר. אין זה קל. למרבה המזל התפוחי אדמה היו טובים והם אהבו אותם כך שהתלונות בנרון נפסקו. אנשים בהחלט יכולים ללמוד לשכוח.

דוגמה מעניינת נוספת התרחשה כאשר המנקים בחדר האוכל לאחר הארוחות הראשונות אספו את כל שאריות הלחם שלא נאכלו עד תום, בעיקר על ידי הילדים. הם רצו להביא את השאריות למטבח ולהשתמש בהן שוב בארוחה הבאה. נמסר להם שמאחר שהלחם נאכל חלקית ועבר מיד ליד לא ניתן להשתמש בו שוב וחייבים לזרוק אותו. הם אמרו שאולי כדאי לתת אותו

לערבים שבאו לשערי המחנה. אך זאת לא ניתן היה לעשות מטעמים שונים, ושוב צריך היה להסכיר להם בצורה מפורטת ולדבר אתם על כך. בסופו של דבר הוחלט שהילדים יקבלו רק חצי פרוסת לחם כדי שלא יבזזו לחם כשהם יושבים לאכול. יש להניח שעוברי המטבח גם יקפידו יותר על כך שאנשים לא יבזזו מזון.

לבר מן העובדות המעניינות הקשורות במזון, יש מעט מאוד שיגעונות הקשורים למזון אם בכלל. אנשים אוכלים ארוחה מלאה, ואם הם עדיין רעבים ניתן לקבל מנות נוספות לאחר שכל אחד קיבל את ארוחתו וכל עוד יש אוכל. בדרך כלל הילדים אוכלים את כל האוכל שמכינים להם ונראים משוחררים מן החששות והראגות שהיית מצפה למצוא אצל ילדים שעברו חוויות שהם עברו. ייתכן שהעובדה שהם עם הוריהם או קרוביהם נותנת להם ביטחון ומרגיעה אותם; הרבר מעניק יציבות לחיי הנדרים שלהם.

חלק מן ההורים מגנים על ילדיהם יותר על המידה ומתעקשים שהם יאכילו אותם. אישה אחת אפילו לועסת את המזון בפיה ואז נותנת אותו לילדה לאכול. בסכלנות ובהבנה התזונאי עמל על שיפור המצב ותיקון הרברים הדורשים תיקון.

אולי כדאי להוסיף שהמטבח מורכב מדלפק ארוך וחדר אחסון קטן. זה מצוי בחלק המרוחק בבניין שסמוך לדרך הראשית. יש גם יחידות מטבח של כוורים, שולחנות ותנור בישול על גזולין; ובצד האחר של הדלפק מצויים הכניסה והיציאה מחדר האוכל ואליו. יש שם גם שולחנות עץ וספסלים שנבנו על ידי הצבא. המושבים נבנו כך שבדרך כלל כדי להתיישב צריך לפסוע מעבר לספסל שמחובר לשולחן משני צדיו, למעט המושב האחרון בשורה. הרבר מקשה על הזקנים אשר יושבים בקצוות. שולחנות האוכל עשויים מעץ גולמי. נוהגים לשפשף ולשטוף אותם היטב לאחר כל ארוחה. הרצפה עשויה בטון, חלונות חדר האוכל מכוסים בוילונות, והקירות מסוידים לבן. חדרי האוכל מאווררים ונקיים, ולפעמים אחד העובדים הנמרצים אף דואג לקישוט השולחנות בפרחים או שם אגרטל פרחים על ארץ החלון.

דיירי המחנה רשאים לכתוב ולקבל דואר אבל זה עובר צנזורה ושל השלטונות המקומיים. הדואר נשלח כאמצעות מרכז הפליטים הצפון אפריקני – קובלנקה, מרוקו. הדואר מגיע למחנה דרך פקידות המחנה, והיא גם זו שלוקחת את הדואר מן המחנה ושולחת אותו. הבולים וחומרי הכתיבה נרכשים בקנטינה. הצוות בודק את המעטפות כדי לוודא שנכתבו הכתובות הנכונות של הנמענים וגם כתובת השולח. דברי דואר שלא נרשמה עליהם כתובת נכונה מוחזקים במשרד והם תולים על לוח המודעות את שמות השולחים כדי לבקש מהם

לבוא אל המשרד ולתקן את הכתובות שנכתבו בשגיאות וכך גם לא יחזרו עליהן בעתיד.

הצוות נפגש מעת לעת כאשר מתעוררות בעיות מיוחדות הקשורות במי מהם. פגישת צוות שבועית נערכת מדי ימי שני בבוקר, ופרוטוקולי הישיבות הללו נשמרים; גם לוח מודעות לצוות עומד לרשותם ככניין המנהלה וכו' לוחות זמנים, פרוטוקולים והודעות כנדרש.

מאחר שהמחנה פרוש על פני שטח נרחב, יש צורך באיתותים באמצעות צופר, אשר מופעל מכניין המנהלה, והצופר בדרך כלל צופר 15 דקות לפני כל ארוחה. הארוחות נערכות ב־8:00 בבוקר, ב־1:00 בצהריים וב־6:00 בערב. הצופר צופר במשך כחצי דקה. הצליל העז של הצופר נשמע בכל רחבי המחנה וגם משמש כמסמן השעה למי שרוצים לכוון את שעוניהם, אם יש להם שעון. הכניסה למחנה מתאפשרת רק על פי תעודת מעבר מיוחדת שניתן לקבל כמשרד NARC⁵³ בעיר, שמאויש על ידי ג' דה ברטיי (Breteuil), שהוא האיש הקשר הצרפתי למחנה. האוטובוס של המחנה יוצא מן העיר במועדים קבועים, בדרך כלל בבוקר ואחר הצהריים, כדי להביא אנשים למחנה ולהסיע אותם ממנו. השומרים האיטלקים בשער בודקים כל מי שנכנס ויוצא.

הדגל האמריקני מתנוסס מעל הכניסה למחנה, וזה נראה מוזר שדגל זה מתנוסס מעל שער של מחנה אשר נשמר בידי שבויי מלחמה איטלקים לשעבר שמסירים מעלה ומטה ברובים טעונים. נמסר שהם דרושים לצורך הגנה מפני הערכים המשוטטים שם יותר מאשר כדי למנוע בריחה של דיירים. נראה כי הם תורמים למתנת נוסף כאווירת המחנה. במקרה בזמן ביקורי התרחשה תקרית כאשר בשעה 5:00 לפנות בוקר דווח שאחד הדיירים נורה בקליע שמקורו ברובה של שומר איטלקי. האיש הוחש לבית החולים ומת יום או יומיים לאחר מכן. סיבת הירי לא נמסרה לי, ואף לא ידוע אם הייתה זו תאונה, אבל יש בכך כדי להרגיש את חוסר ההיגיון שבהסתמכות על משמר איטלקי בעיקר, בשעה שחלק מן הדיירים של המחנה לחמו בספרד במסגרת מה שהייתה בעבר יחידת הבריגדירים הכין־לאומית (International Brigades)⁵⁴ והם בוודאי אינם אוהדים במיוחד את האיטלקים.

53 North African Refugee Center ('מרכז הפליטים הצפון אפריקני'), הוא המחנה שעל ביקוריו בו מדווח נציג ה'נ'וינט' במסמך זה.

54 הכוונה ליחידות הבריגדירים הכין־לאומיות, יחידות לוחמים של רפובליקנים וקומוניסטים אשר גויסו על ידי המפלגות הקומוניסטיות בעולם מלאומים שונים - ביניהם יוגוסלבים, הולנדים, צרפתים, בריטים, הונגרים, קנדים ואיטלקים - כדי

מכיוון שהפרטים על התקרית הזאת אינם ידועים לי, אני מציע שהמידע על כך יהיה חסוי. אני הזכרתי זאת רק כדי להדגיש את הפן של המתח שאני סבור שקיים במחנה.

כבר כתבתי לליסבון וצינתי את שיתוף הפעולה האפשרי אשר מר בקלמן העלה בריון במחנה, ונקודות שיתוף הפעולה הן כדלקמן:

1. מענק של 3,000 דולר למחנה לצורך רכישת פריטים שאינם כלולים בתקציב ושאי אפשר להשיגם דרך תקצוב של אונרד"א.
2. סיוע באמצעות המשרד המקומי (המטפל בענייני המחנה), כאשר יהיה צורך בכך, לפליטים שיימצאו בקובלנקה ויזדקקו ליעוץ או לעזרה.
3. ה'ג'וינט' צריך לקבל מידע בכל הקשור למספר האנשים המעוניינים לעלות לארץ ישראל ובאיזו קבוצת גיל הם נכללים.
4. סיוע ביצירת קשר עם קרובים של דיירי המחנה הגרים בארצות הברית.

כפי שהסברתי במכתביי הקודמים שני הפרטים האחרונים גם הם במסגרת הפעילות של משרד היס"ם⁵⁵ בקובלנקה. כדי למנוע כפילות אני מציע שיוגדרו התפקידים של היס"ם וה'ג'וינט' בכל הנוגע למתן סיוע להגירה לדיירי המחנה, ושהפרטים יובאו ליריעתו של מר בקלמן, כמנהל המחנה.

באופן כללי מר בקלמן סבור שהמחנה צריך להתחיל בתוך ארבעה עד שישה חודשים, כאשר האנשים הדריים ימצאו את דרכם למקומות אחרים או לקובלנקה. אין הוא מצפה שאחרים יגיעו למחנה אלא אולי במספרים קטנים. ביום האחרון לביקורי הגיעה מספר קבוצה של 22 צוענים בשיירה צרפתית והם התקבלו למחנה.

להילחם נגד הכוחות הלאומיים שבהנהגת הגנרל פרנקו במלחמת האזרחים שהתנהלה בספרד בשנים 1936-1939. הרקע הזה של חלק מדיירי המחנה מסביר מדוע עלולים היו להתנגד למשמר איטלקי, שאנשיו היו חשודים בתמיכה ברעיונות פשיסטיים.

55 ארגון ההצלה היהודי הבין לאומי היס"ם, שמרכזו היה בליסבון, נוסד בשנת 1927 כארגון לפליטים ושילב בתוכו באותה עת את ארגון ההגירה היהודי האמריקני היא"ם (HIAS), את יק"א (ICA), ואת הארגון EMIGDIRECT; השם היס"ם (HICEM) מורכב מראשי תיבות של שלוש הארגונים. נוסף על הסיוע לפליטים שהגיעו לצפון אפריקה עזר היס"ם החל משנת 1940 ל-90,000 יהודים להימלט מאירופה הנאצית לחופי מבטחים דרך ליסבון.

מאחר שהמחנה פועל זה שבועות ספורים הרי בווראי יתעוררו בעיות נוספות ומצבים אשר יצריכו את [עזרת] ה'ג'וינט'. לכן כדאי שהמחנה יביא לידיעת גב' בן־עטר ומשרדה בקזבלנקה מה הם צורכי המחנה, ושמדי הודש תבקר במחנה למשך כמה ימים משלחת משותפת.

אני הצעתי למר בקלמן לרשום ולתעד את ההתנסות של הארגון והניהול של המחנה כדי שהרבר יהיה זמין למרכזים עתדיים מסוג זה אם יקומו.
[מקור: ארכיון הג'וינט, מכל 327 / צפון אפריקה, 1943-1945, תרגום של מחבר המאמר מאנגלית]

מסמן 3: על יהודי תוניסיה

דוח (ה'ג'וינט') על תוניסיה, נובמבר 1943 (חלקים נבחרים)

באמצעות הוועדה התוניסאית שלנו הפועלת בתוניס כראשותו של מר פול גז אנחנו מסייעים כיום לתוניס, סוסה, צפאקין, גאקס, גפצה, נאבל, מרנין, טוֹר ונפטה. הוועדה, שהתארגנה כיוני השנה, הוגבלה בפעילותה בשל קשיי תעבורה, אבל באמצעות אחד המנהלים, מר לוי, מנהל לשעבר של בית ספר 'אליאנס' בסוסה וכעת בצבא הצרפתי, הצלחנו לקבל מידע ממקור ראשון בנוגע לכל הקהילות שבהן אנחנו פועלים. חוץ ממענקי החירום הראשונים, אשר כללו סכום שיועד לג'רבה, לא נשלח על ידי הוועדה שום סכום מבלי שנערכה בדיקה מקפת בכל הקשור לצרכים ולמטרות השימוש בכסף. הוועדה כוללת היום – הגם שלא כך היה במקור – חבר מטעם הקהילה היהודית הרשמית, כדי שישמש מקשר בין שתי הקבוצות.⁵⁶ נוסף על העבודה אשר מתבצעת בתוך הקהילות התוניסאיות עבור האוכלוסייה והמוסדות המקומיים אשר הושפעו מן המלחמה, יש שתי קבוצות גדולות אשר מקבלות סיוע מן ה'ג'וינט': המשפחות מביזרט אשר עיר הולדתן נמחתה כמעט כליל מעל פני האדמה בשל ההפצצות; והפליטים מלוב...

בני ביזרט

יש כ־1,800 פליטים יהודים מביזרט שחיים כיום בתוניס, 1,200 מהם מתגוררים במספר מבנים של בתי ספר 'אליאנס' ושל הצרפתים. האחרים פזורים ברחבי הקהילה כבתים פרטיים. כולם חיים בצפיפות גבוהה; בבתי הספר למשל כשישים איש מצטופפים בחדר אחד; המשפחות אוכלות, ישנות ומנהלות את ענייניהן בלא כל פרטיות. סידורי הבישול בבתי הספר הללו אינם מתאימים, וענני עשן

56 לא ברור מהמקור באנגלית על אילו קבוצות מדובר.

ואדים מקבלים את פני הנכנס לאכסדרת הבניין בשעת הבישול. הבישול גוזל חלק ניכר מומן הפעילות של המשפחות, משום שיש להאכיל משפחות רבות. גם המתקנים התברואתיים אינם מסוגלים לעמוד בצורכי אנשים אלה. הוועדה שלנו מנסה לשפר את המצב באמצעות ממשלת צרפת. אבל עד שעזבתי לא הוצע הרבה. אנחנו מספקים טיפול רפואי, ומשלמים עבור השירותים של שלושה רופאים, דבר ששיפר מאוד את המצב החמור שנתקלנו בו בביקורנו הראשון במרכזים הללו, כאשר עדיין לא הייתה להם עזרה רפואית.

הביגוד שתושבי ביזרט היו זקוקים לו היווה בעיה חמורה וממושכת. אמנם חל שיפור במצב אבל לרוע המזל עדיין לא ניתן לדווח בשלב זה על כך שנמצא פתרון משיביע רצון. אנחנו העמרנו מענק חירום לשם רכישת ביגוד שנחויך מאוד, אבל נדרשו כמה חודשי חיפוש וקבלת הרשאות מירי הצרפתים כדי לרכוש את הביגוד, וזה לא עלה יפה. אנחנו גם השקענו כל מאמץ להשיג ביגוד דרך ה-OFRRO,⁵⁷ אבל ללא הצלחה. וכעת שמענו שיש הרבה מאוד ביגוד זמין דרך הסוכנות הזאת בתוניס, אבל את החלוקה צריכה לארגן ועדה אשר בראשה גברת מאסט (Mast), רעייתו של הנציב הכללי. הוועדה הזאת מתכננת לחלק את הכגדים על בסיס בקשות שמתקבלות לביגוד מכל הארגונים המקומיים הפועלים בתוניס, ככל הנראה בלא התייחסות לחומרת הצורך של הקבוצות השונות. על בסיס זה נאמר לנו שאנחנו יכולים לקבל רק חלק קטן מן הביגוד שנדרש ממשפחות מביזרט, ושהסיכויים להשיג עוד הם זעירים מאוד. נוסף על כל אלה חוץ מהספקת מזון, קורת גג וטיפול רפואי למשפחות אלה לא ניתן לעשות הרבה כיום. בעיית הדיור החריפה קשה במיוחד משום שבתוניס מתגוררים כיום פי שלושה ממספר תושביה הרגיל. הקהילות האחרות נפגעו בצורה חמורה הן פיזית והן באופן אחר בשל המלחמה. ייעשה כל מאמץ לשפר את תנאי החיים של הקבוצה הזאת, אשר איננה יכולה לשוב לביתה משום שהעיר שלה איננה קיימת עוד. אבל המצב של הקבוצה הזאת בכל זאת טוב הרבה יותר מאז שנכנס ה'ג'וינט' לתמונה.

חוקי וישי

באופן רשמי חוקי וישי אינם קיימים עוד בתוניסיה. לפני כחודשיים הגנרל מאסט והוועדה שלו הודיעו על פיזור ממשל וישי שתחת המנהל שלו (של מאסט), אבל באורח לא רשמי עדיין יש עדויות לרות החוקים (של וישי). גם אם רוב הפקידות הוטרדה היהודית הושבה לעבודתה, עדיין, בעיקר בערים

57 Office of Foreign Relief and Rehabilitation Operations, 11
שעסק בשיקום פליטים בצפון אפריקה בתיאום עם אונרר"א.

הקטנות, יש אפליה בחלוקת מוצרי צריכה לערוצים הקמעוניים. עם זאת נרשמה התקדמות ניכרת בעניינים אלה, והגנרל מאסט הראה עניין בטיפול בכעיות הללו. הכעיה הצרפתית נראית ככעיה של אנשי הסגל בעיקר; כל הזמן מבצעים שם חילופי גברי. רוב הרכוש שהוחרם הושב לבעליו, אבל קיימות עדיין כעיות מיוחדות, למשל במקרה של בתי הקולנוע אשר נמכרו בכפייה. החזרת התאטראות ובתי הקולנוע מסובכת בשל המכירה הרשמית הזאת, אך הבעלים הקודמים תובעים את השבת הרכוש שלהם.

מס 58 מיליון הפרנקים

המס הזה הוחל ברחבי תוניסיה על ידי מדינות הציר לאחר ההפגזות של בעלות הברית, בתואנה שהיהודים אחראים להפגזות ולכן צריכים לפצות על הנזקים. הערבים גם קיבלו עידוד לבזוז את הבתים והעסקים היהודיים כחלק מאותה תכנית אנטייהודית. כאשר כבשו בעלות הברית את תוניסיה, ביקשו הקהילות לשחרר אותן מן המס הכבד הזה – אשר שעבד הרבה מאוד מן הרכוש היהודי, שצריך היה למשכן אותו – בטענה שהמס הזה הוא למעשה באחריותה של הממשלה. מאז אותה עת התקיימו מגעים רבים בין הצרפתים, הבריטים ונציגים של האוצר האמריקני בניסיון להגיע לפתרון מתקבל על הדעת לכעיה זו. עד היום לא הגיעו להסכם רשמי גם אם הושגה התקדמות ניכרת. ההצעה האחרונה שהועלתה, ושמוקבלת על הצרפתים והבריטים, היא כי ממשלת צרפת תיטול עליה את האחריות לריבית ולהוצאות אחרות שכרוכות בהלוואות שניטלו; כי הממשלת צרפת תשלוט על הרכוש היהודי יבוטלו; וכי היהודים יקבלו אחריות לחוב גם אם לא יבוצע שום תשלום עד שיימצא פתרון סופי אחרי המלחמה. אף כי בדרך זו לא טופל עקרון אחריות הממשלה לנזקי מלחמה, ועדיין לא נקבעה השבת התשלומים הממשיים ששילמו היהודים, בכל זאת יש בכך כדי לשקף התקדמות ניכרת לעומת ההצעות הקודמות שהעלו הצרפתים. הצרפתים והבריטים כאחד סבורים כי לא ניתן לכוונן את עקרון נזקי המלחמה עד לאחר תום המלחמה, וספק אם ניתן להשיג עור התקדמות בעניין זה כעת. עם זאת האוצר האמריקני ממשיך ללחוץ לשחרור מוחלט של היהודים מן העול הספציפי הזה, ובזמן שיצאתי מאלג'יר, עדיין לא הגיעו להסכם משולש.

מצב היהודים האיטלקים

יש להניח שהקבוצה היהודית אשר נפגעה במיוחד בתוניסיה הייתה קבוצת יהודי איטליה, אשר סבלו מן הריכוז של מדינות הציר משום שהם יהודים, ושבגלל היותם איטלקים סבלו מהצעדים המלחמתיים שנקטו בעלות הברית. אחת הפרשות האחרונות שהם תוו הייתה כאשר הצרפתים ריכזו את ראשי

מאות המשפחות האיטלקיות – רובם יהודים – לצורך כליאתם במחנה שהוקם כסוסה או לצורך עבודת כפייה של ניקוי הרחובות בתוניס. ניתנו הסברים רבים לצעד זה – כגון אמצעי ביטחון (זה החל לפני הכניעה האיטלקית) ומעשה תגמול על הסכין שתקע מוסוליני⁵⁸ בגב וכו'. אחת הסיבות שהגורמים הלא הצרפתיים האמינו בה היא העובדה שהעיר תוניס, חרף היותה בשליטה צרפתית, מנתה לעתים יותר מאשר 50% איטלקים. התחרות בין הצרפתים לאיטלקים עתיקת יומין, והסיבות והעילות המלחמתיות הקבילות אולי שימשו שיטה לקעקוע כלכלי של הקהילה האיטלקית, תהליך אשר הרחיק לכת. למשל שמעתי שהשלטונות הצרפתיים סגרו למעשה את כל בתי המרקחת האיטלקיים על ידי כך שהטילו פיקוח על חלוקת המוצרים ומנעו מרוקחים ואיטלקים רבים שעסקו במקצועם במשך שנים לשרת את הציבור בטענה כי הכשרתם לא הייתה מספקת. השלטונות הסכימו כי חלק מן האיטלקים אכן קיבלו הכשרה דומה לזו של הצרפתים, אבל הסבירו שהם חייבים להגביל אותם כעיקרון של מדיניות. והטעון הוא כי לא מדובר במשפחות איטלקיות אשר זה עתה הגיעו לתוניס ויצרו בעיות כלכליות חדשות. (הבעיות נוצרו לפני הרבה שנים קודם לכן). רבות מן המשפחות הללו גרות בתוניס מאז המאה השמונה עשרה, הן הגיעו לשם בחסותו של הכי בשעה שהתבצע תהליך הקולוניזציה. הן למעשה צאצאי היהודים הספרדים אשר גורשו מספרד ב־1492 ומצאו מקלט באיטליה, ורק אחר כך היגרו שוב משום שהביי הבטיח להם שהם יכולים להשתקע בתוניס. אנחנו שמענו מאנדרה פיליפ (Philip), שר הפנים (הצרפתי), שהמעצרים הופסקו, ושכל העצורים ישוחררו לאחר בדיקות מודיעיניות הולמות. אולם כיום, למעט הפסקת פרויקט ניקוי הרחובות, לא ידוע על שחרור של רבים, וכ־200 יהודים, רובם בעלי מקצוע ואנשים עשירים, עודם כלואים במחנה בסוסה. הפסקת המעצרים ושימת הקץ לעבודת הכפייה וכן הצהרותיו של מר פיליפ הן ככל זאת סימנים מעודדים במצב כזה, דבר שעורר רגשות רבים בעיקר בתוניס. (מקור: ארכיון הג'וינט, מכל 327 / 1943-1945, תרגום של מחבר המאמר מאנגלית)

58 בניטו מוסוליני (1883-1945), שליט איטליה בשנים 1922-1943, אשר ביטל את השלטון הדמוקרטי והחליפו בשלטון פשיסטי. היה ממגבשי האידאולוגיה של הפשיזם ובין הראשונים להוציאה לפועל. מוסוליני שיתף פעולה עם גרמניה, בין השאר ברדיפת יהודים והסגרתם לידי הגרמנים. הוא הודח משלטתו ביולי 1943. פחות משנתיים לאחר מכן נתפס על ידי פרטיזנים ונורה למוות. התחיקה האנטי־יהודית באיטליה משנת 1938 הורחבה גם לקהילות היהודיות בלוב שחיו תחת שליטתו ובצל הנוכחות הגרמנית שם.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אביטבול, מיכאל אביטבול, יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, תרגם עמנואל בארי, ירושלים תשמ"ו
- אברהמי, יצחק אברהמי, 'קהילות יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני: ענייני כספים', פעמים 28 (תשמ"ו), עמ' 113-123
- הירשברג, חיים זאב הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה
- כהן, היחס David Cohen, 'L'attitude de Mohamed V vis-à-vis des juifs du Maroc au temps du gouvernement de Vichy (1940-1942)', *Information juive* 212 (Octobre 1986)
- כהן, יישום דוד כהן, 'אופן יישומה של התחיקה האנטי-יהודית במרוקו בתקופת ממשלת וישי על-פי מסמכים חדשים ממשרד החוץ הצרפתי', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב, ב: תולדות עם ישראל בעת החדשה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 225-228
- לסקר, אנטשמיות וישי Michael M. Laskier, 'Between Vichy Antisemitism and German Harassment: The Jews of North Africa during the Early 1940s', *Modern Judaism* 3, 2 (October 1991), pp. 343-370
- לסקר, יהדות צפון אפריקה —, *North African Jewry in the Twentieth Century: The Jews of Morocco, Tunisia, and Algeria*, New York & London 1994; Revised Edition 1997
- לסקר, יהודי המגרב מיכאל מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תל-אביב תשנ"ב
- לסקר, כל ישראל חברים —, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco: 1862-1962*, Albany 1983
- נר, 'במחנות הריכוז במרוקו', הצופה, י"ג בשבט תש"ד
- צור, 'יהודי תוניס בתקופת הכיבוש הנאצי: קהילה מפוצלת בימי משבר', שנתון לעיון ולמחקר יהדות זמננו 2 (תשמ"ה), עמ' 153-175